Инв. № 218/66 г. Кк

ВЕСЕЛИН Н. ТРАЙКОВ

ГЕОРГИ С. РАКОВСКИ

1821—1867

БИОГРАФИЧЕН
ОЧЕРК

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ
СОФИЯ 1971

8941 Б(092)

ЖИЗНЕН ПЪТ НА Г. С. РАКОВСКИ

През 1971 г. се навършва век и половина от рождението на големия български революционер Георги Стойков Раковски. Борец за народна свобода, поет и журналист, историк, етнограф, търговец и дипломат, фолклорист, езиковед, радетел за родно българско училище, винаги страстен и ентусиазиран, Раковски рязко се отделя от съвременниците си. Разностранното му дело служи като извор на вдъхновение сред поробените му сънародници, някои от идеите му не губят значението си и днес, трудовете му представляват интерес за потомството като ярък документ, хвърлящ светлина върху цял етап в историческото развитие на българския народ.

ОФОРМЯНЕ НА БЪДЕЩИЯ РЕВОЛЮЦИОНЕР

Османската империя през първата половина на XIX в. Обстановка в родния Котел

Тежък бил животът на българите по онова време. Едва били отминали смутните години около края на XVIII и началото на XIX в., характерни с междуособните борби в империята, с кърджалийските опустошения. Пълновластни господари, потисници и експлоататори на народа били местните власти, подпомагани от чуждото фанариотско духовенство и българите чорбаджии, верни султански слуги, върли противници на всяка свободолюбива мисъл, на всеки напредничав стремеж.

Настават обаче нови събития, които разклащат съществуващите в Османската империя отношения. След вълненията в Сърбия през 1821 г. започва гръцкото въстание, довело до Руско-турската война от 1828—1829 г. В резултат на военното си поражение Турция е задължена да приеме автономията на Сърбия, да признае независимостта на Гърция, да изтегли войските си от Влашко и Молдова. Ново изостряне на положението възниква с турско-египетския конфликт от 1831—1833 г. Явно става политическото и военното безсилие на империята. В страната постепенно се извършват дълбоки социално-икономически промени, навлиза все повече чуждият капитал, започва развитието на търговията. На много места се издигат едри търговци, предприемчиви, с широки връзки по различните краища на страната и

зад граница. Обединени в еснафи, занаятчиите също напредват: евтината работна ръка, изобилието на суровини и широките пазари спомагат за развитието на занаятите.

Дълбоки процеси се развиват из всички части на Османската империя. Животът изисква въвеждането на изменения в икономиката, в поземлените отношения, в държавния апарат. След смъртта на султан Махмуд II на престола застава неговият син Абдул Меджит. Той издава Гюлханския хатишериф, известен като начало на Танзимата — епохата на реформите. Следващите години водят до все по-голямо вмешателство на европейските сили във вътрешните и външните дела на Турция: режимът на Проливите, конфликтите в Сирия и Ливан, положението на подвластните християнски населения, турско-персийският конфликт и др. Турция се обръща постепенно в полуколония. В страната продължава въвеждането на нови закони, преобразяването на вековни институции. Реформите обаче стигат мъчно до провинцията: местните управители, духовенството и многобройните реакционно настроени «старотурци» сриват всеки опит за промяна. Все по-тежко става положението на християните — така се стига до редица въстания: нишкото, в Македония, на Крит, на Кипър и т. н.

Животът в Котел не прави изключение от общото развитие в Османската империя. Отрано тук било развито овцевъдството. Богати котленци притежават по няколко хиляди овце, които пасат по полетата на Тракия, в Северна България и най-вече по Добруджа. В града се издигат видни джелепчии, които доставят добитък на държавата, бегликчии, които

събират данъка върху добитъка. Така била образувана чорбаджийската класа в Котел: лихвари, притежатели на големи стада добитък, джелепчии и бегликчии, те държат средствата, общата каса, те разпределят данъците, както си искат, в тясно сътрудничество с турската власт и гръцкото духовенство. Бързо обаче се развива и занаятчийството в града: произвеждат се големи количества аби, килими, шаяци. Поради икономическите си интереси търговци и занаятчии желаят постигането на мир и спокойствие, на по-голяма свобода и сигурност в страната. Тези техни искания ги издигат като прогресивен елемент в тогавашното общество. На тяхна страна минават и селяните — най-многобройната и най-обезправена част от народа, страдаща жестоко от експлоатацията на феодалните власти, на чуждото духовенство, на свои чорбаджии. Естествено е желанието на търговци и занаятчии да поемат ръководни функции. Подпомогнати от народната беднота, те влизат в конфликт с чорбаджиите, които дотогава са неоспорвани ръководители на обществения живот. Като не признават безотговорността на старите управници, те искат да контролират изразходването на обществените средства, да участвуват в управлението на черквите и училищата. Така започва ожесточена борба, която има важно значение за бъдещата съдба на Раковски и неговото семейство — тази борба причинява неизмерими страдания и докарва много беди, които оставят трайно отражение върху живота и дейността на бъдещия революционер.

Родът на Раковски. Детски и ученически години

В тази обстановка се появява и расте младият Раковски. Точната рождена дата не е известна. Както сам пише по-късно в своето «Житие», той се е родил в «оная страшна и ужасна повременност», когато след обявяването на гръцкото въстание и обесването на цариградския вселенски патриарх Григорий по българските земи били изпратени «три паши паличници» с цел да предварят всеки опит за вдигане и на българите. Тук става дума за точно определени исторически събития: гръцкото въстание избухва в края на март 1821 г., а патриарх Григорий е обесен на 10/22 април с. г. При тогавашните съобщителни възможности изпратените от столицата турски части са могли да стигнат до Котел едва в края на пролетта или началото на лятото — това е най-вероятното време, когато е дошел на бял свят синът на Стойко Попович и Руска Мамарчова. При кръщението на новороденото било дадено името Съби.

По произход от старото селище Раково, на запад от Котел, родът на Раковски бил бележит и храбър. Дядо му Съби, на чието име той бил кръстен, бил заможен човек и оставил голямо наследство. Чичовците му Дачо и Матей взимат живо участие в борбите против кърджалиите, като Дачо е един от главните предводители войводи. Начело на 300 души решителни котленци той напада и побеждава кърджалиите на Карафеиз и Индже. В събитията обаче богатството на дядо Съби се стопява — немалък дял за това има и разкошният живот, воден от Дачо и Матей. Най-малкият му чичо — Минко (Михал) — участвува в

боевете във Влашко през 1821 г. и по-късно умира в затвора в Цариград. Бащата на Раковски, Стойко Попович, започва като прост терзия. Буден ум, предприемчив, със силно развито чувство за достойнство, той бързо се издига. На няколко пъти защитил умело съгражданите си, той спечелва благодарността на населението. Турците от своя страна му дават правото да носи алена връхна дреха — цвят, запазен само за владетелите. По-късно Стойко Попович се намесва в борбите между чорбаджиите и занаятчиите, като взима страната на бедните котленци. С това той си навлича омразата на котленските чорбаджии. Още като дете Раковски бил свидетел на тези борби и имал възможност да наблюдава гордия характер и независимия дух на баща си. Не по-малко е повлиян и от родните си по майчина линия — малък още, той вижда вуйчо си, прославения капитан Мамарчов, героя от Силистра, получил руски орден и сабя, а по-късно заедно с Велчо Атанасов-Джамджията от Търново—водач на въстанието от 1835 г. Естествено е при такъв произход по-късно Раковски да пише:

От сродников примери аз разпален,
от мое отечество скитам се отделен,
душа моя диша пламенно отмъщение!

За оформянето на независимия и твърд характер на Раковски влияе и природата край Котел, където расте в детските си години бъдещият революционер. Хайдушкият Балкан отрано възпитава у него бунтовни чувства:

Сиви сокол юнашка птица
в необорими каменни стени,
гордо живей с своя породица,
с орли, живящи в снежни висини!

Близката планина закрилница поражда отрано горещи чувства:

Любя да ставам рано у ютро,
у първозрачна пролетна зора!
Бейни да гледам планини взорно,
се листокитна зелена гора!

Естествено е по-късно вече потомъкът на предци-бунтовници и борци за народна свобода да пише:

Там! Там! Скоро тряба да ида,
съдба отъчества мене зове!
Лесища, планини ща д'обида,
наша свобода там ще с'основе!

Котленската природа спомага за развиването и укрепването на решителността, смелостта, непокорността в характера на бъдещия бунтовник.

Според семейни предания Раковски тръгва на училище в Котел през 1828 г., като се учи да пише на панакида, а после се обучава по Рибния буквар на Петър Берон. Скоро възможностите в родното селище са изчерпани и Раковски е отведен в Карлово при прочутия български учител елинист и педагог Райно Попович. За кратко време под опитното ръководство на знаменития преподавател младият Раковски научава задоволително гръцки език, запознава се с

предмети, които в Котел не са били известни. Даскал Райно Попович упражнява силно влияние върху ученика си — дълго след това връзката между двамата не изчезва, за Раковски той е любим учител, благодетел, въжделен наставник, комуто признателният ученик се покланя синовно — така той пише до учителя си от Цариград. В столицата Раковски е отведен от баща си през 1837 г. и записан да следва във Великата народна школа под покровителството на влиятелния пред турското правителство княз Стефанаки Богориди.

Училището, дето следва младият котленец, е едно от най-добре уредените за времето си гръцки учебни заведения. То се намира в Куручешме, или Ксирокрини по гръцки — малко градче на европейския бряг на Босфора, близо до Цариград. Възпитало много образовани гърци, в училището следвали и редица видни българи: Иларион Макариополски, Сава Доброплодни, Гаврил Кръстович, Иван Богоров, Никола и Алеко Богориди и др. Известен под името Сава Стефанидис, както се подписва по онова време (погърчена форма на българското му име Съби Стойков), Раковски съобщава на Райно Попович редица подробности от ученическия си живот. Писмата му са писани на гръцки — на този език Раковски се изразява добре, но явно сам още не е доволен от постигнатото. Обучението било сериозно: там се изучавали математика, физика, химия, астрономия, география, философия, реторика, богословие, поетика, изучавани били гръцките класици Демостен, Ксенофонт, Тукидит, Херодот. Особено сериозно било обучението по различните езици. Освен старогръцки и латински учениците изучавали и фран-

ски, а Раковски отделно се обучавал по арабски и персийски по искане на покровителя си княз Стефанаки Богориди. Както се вижда, той получава солидно за времето си гръцко образование, което му давало предимства, осигуряващи спокойно и бляскаво бъдеще. Отрано обаче Раковски показва, че не се вълнува от самодоволната кариера на преуспяващ чиновник на Османската империя. Още ученик, той показва чувства и увлечения, които отрано подсказват бъдещата насока на живота му.

Много преди да се разгори черковната борба, в училището се водят спорове между гърчетата и българчетата ученици. За тях разказват в спомените си Сава Доброплодни, д-р Иван Богоров, Ив. Добровски. Важна роля в тези препирни играе Раковски, който възхвалява миналото на българския народ и неговите качества. Нерядко предмет на разговорите и споровете е положението на българите. «При вечерните наши разходки край Лъскавото море у Мега Ревма (Босфора) — пише Богоров,— при свирните на цигулките из султановия сарай бленувахме заради заспалата българска народност, която по това време едвам се пробуждаше.» Настроенията на младия Раковски личат и от писмата му до любимия му учител Райно Попович. В тях се засяга и гръцкото духовенство, което «дои бедни наши българи». Младият патриот е обвзет от мисли за «чудославния нявга наш народ». Тъкмо между стените на гръцко училище, поставен сред гръцка среда, Раковски проявява горещия си патриотизъм. Той отрано заема своето място в започващата борба за българска просвета и родно духовенство. Естествена е радостта му при това положение, че българското просвещение на-

предва, че със заляганията на Априлов се подготвя откриване на печатница в Габрово, че се издава историята на Венелин, че в Атинската гимназия и университет следват около двадесет души родолюбци, «които са готови да жертвуват целия си живот за просвещението на нашия народ».

По това време Раковски изпада под мощното влияние на Неофит Бозвели. С фанатичната си омраза към гръцкото духовенство, с пламенния си патриотизъм, с непреклонния си борчески дух Неофит въздействува неотразимо върху своя млад съгражданин. Двадесет години по-късно Раковски пише в «Дунавски лебед» за него с топли и сърдечни думи: «Отец Неофит е първият двигател того въпроса — Раковски има пред вид борбата за черковна независимост. — Той дойде в Цариград и ся улови първи в явна борба с фенерската патрикана, пострада толико от гръков и най-после принеси жертва и живота си за народа!» От своя страна и Неофит Бозвели също цени своя млад привърженик. В едно случайно запазено писмо от 12 септември 1841 г. той се обръща навсякъде към Раковски с названието «любородче», «любородец», «любородно словеснейшество» и го моли да му помогне, като се застъпи пред майката на Стефанаки Богориди.

Все по това време Раковски поддържа връзка и със следващите в гръцката столица българи — за тях той пише на Райно Попович и на своя съгражданин и по-възрастен съученик Гаврил Кръстович. По-късно той споменава даже, че на два пъти е бил в Атина. Съмнително е дали той е ходил до гръцката столица — засега липсват други доказателства. Сигурно е обаче, че Раковски уговаря в писмовната

си връзка с българите, следващи там, за организирането на «Македонско дружество», както го нарекли, което има за цел да се бори за подобряване участта на отечеството, по подобие на организираните вече гръцки Тесалийско и Епиротско дружество. В тясна връзка с Иларион Макариополски Раковски узнава, че на Крит е избухнало въстание, че гръцки воеводи се прехвърлят към тесалийската граница, че въстание е започнало и край границите със Сърбия. За да бъдат готови, двамата дейци се разделят: Иларион се отправя към Търново, а Раковски, който междувременно узнава, че се готви някакво движение и сред българите в Браила, заминава с кораб за голямото дунавско пристанище.

Първи крачки по пътя на революционната борба. Браилски бунт

Така завършва ученическият живот на Раковски. Младият патриот поема решително своя път в живота, от който вече не отстъпва. Заминаването става скришом, «напрасно», както пише в «Плана на житието» си сам Раковски. Естествено било покровителят Стефанаки Богориди да не знае за отпътуването — той можел много лесно да попречи на своя възпитаник и да го спре в Цариград. Оттук нататък връзката между Раковски и дотогавашния му покровител се скъсва, за да отстъпи място на омраза — в последвалите тежки за младия патриот години немалък дял в сполетелите го нещастия има и Богориди. Борбата против Османската империя била

смятана за престъпление от високия турски сановник. «Научих се, че Сава избягал тайно от града — пише чак от Париж Гаврил Кръстович на Райно Попович, — след като направил много дългове, че се покварил по религията и отишел, казват, в Браила.» Обвинението в «поквара на религията» и направените дългове явно сочат как са гледали на постъпката на Раковски неговите покровители.

Вече в устието на Дунава Раковски узнава, че движението в Браила междувременно избухнало, но било потушено от властите с кървави жертви. Организираната от сръбския офицер Владислав Татич и котленеца Васил х. Вълков чета от 270 души се качили на предварително подготвен каик с намерение да преминат Дунава. Властите обаче повредили кораба, който почнал да потъва заедно с намиращите се на него четници. Някои от тях се удавили; голямата част обаче стигнали до брега, дето завързали сражение със силите на полицията. Едни били убити, други избягали, като се качили на чужди кораби. Значителна част от бунтовниците се предали при условие, че ще бъдат пуснати на свобода. Въпреки дадената дума обаче те били арестувани, бити и пратени в затвора. Научил тези подробности, без да се връща назад, Раковски продължава за Браила, дето пристига на 7 август 1841 г. В града той скоро се свързва с наскоро дошлия от Атина епиротец Ставрос Георгиу Балакостас, член на тесало-епиротското дружество. Двамата заедно начертават плана на предстоящото движение. Ставрос бил определен за ръководител на гърците, а Раковски — на българите. Организацията поддържала постоянна връзка с Галац, дето действувал Георги Казакът (по-късно известен под името

Карловски), и с Бесарабия. Многобройни връзки свързвали заговорниците и с емиграцията в различни градове на Влашко и Молдова.

В Браила по това време живее многобройна българска колония; там има и много гърци, главно моряци. Под името Георги Македон Раковски се настанява като учител по френски, гръцки и турски, поради което става известен в града и под прозвището «Даскала». Новото име идва от необходимостта да се скрият следите на «напрасно» заминалия питомец на Богориди. То е образувано по всяка вероятност от малкото име на вуйчо му Георги Мамарчов и от Македонското дружество, основано малко по-рано с цел да води борба срещу поробителя.

Бързо Раковски организира новото движение. Място на агитациите са кръчмите и кафенетата в крайните квартали на града. Раковски се опира на беднотата сред емиграцията: занаятчии, дребни служители, моряци, рибари, хамали, кафеджии и гостилничари, градинари и слуги. Целта била да се изгради въоръжена чета, която да премине Дунава, за да вдигне общо въстание против турците. Съгласно изработения план въоръжени българи от Бесарабия, на брой около 1000—2000 души, трябвало да дойдат в Галац, дето да се съединят с други групи българи, дошли от разните градове на Молдова. Оттам следвало бързо да се отправят към Браила, където трябвало да минат Дунава. Заговорниците не мислели да проливат кръв — с внушителния си брой те искат да накарат властите да им дадат свободен път.

Разкрит преждевременно, заговорът взима друг ход. На 10 февруари 1842 г. вечерта властите искат

247/972

да арестуват Раковски и другите ръководители. Завързва се престрелка, в която при самозащита заговорниците убиват един румънски офицер. Властите арестуват 15 заговорници, но Георги Македон, Ставрос Балакостас и друг един от ръководителите, на име капитан Спиру, не били намерени. Раковски се укрива, но като разбира, че страдат невинни хора, решава да се предаде. Той отива при руския консул Карнеев. За да не бъде заподозрян в съучастничество обаче и в съгласие с политиката на реакционното правителство на император Николай, консулът побързал да го предаде в ръцете на румънските власти. Още същата нощ под силна охрана българският революционер е изпратен в Букурещ, където специално учредена комисия започва разпита на участниците в бунта. Става ясно, че Раковски играе централна роля в заговора. Той е разпитван подробно. В наскоро откритите оригинални негови показания личи какво е било поведението на българския революционер. Той се стреми да оневини всички, които са се намирали в ръцете на властта, и да прехвърли вината върху тези, които са успели да избягат. След дълго изпитване съдебният диван на Влашко осъжда на смърт шест души начело с Раковски. С указ от 14 юни 1842 г. присъдата е потвърдена. Едно обстоятелство обаче спасява живота на големия български революционер: съгласно режима на капитулациите чуждите поданици в Османската империя и васалните ѝ страни, каквато била и Влахия, могли да бъдат наказвани само в страните, чиито поданици били. Раковски по това време имал гръцки паспорт и трябвало да бъде предаден на гръцките власти.

Как Раковски се е снабдил с гръцки паспорт? На този въпрос отговарят гръцките документи от онова време: разменени писма между гръцкия генерален консул в Букурещ Константин Ризос с непосредствения му ръководител гръцкия пълномощен министър в Цариград Александрос Маврокордатос и гръцкия министър на външните работи Йоанис Ризос. Снабден с паспорт от гръцкия консул в Браила Велизариос, Раковски е взет под покровителството на гръцката държава. Гръцките дипломати постъпват така с ясно съзнание, че по този начин служат на интересите на своята страна: важно обстоятелство било да се покаже на християните, че никой гръцки поданик не се изоставя без подкрепа — при условията на Османската империя това има важно значение за гръцкия престиж. Ризос се застъпва и лично за Раковски. «Относно Георги Македон — пише той в доклад от 25 юли 1842 г. до своя началник в Цариград — моля вземете необходимата грижа, за да не пострада нещастникът, оставайки на произвола на съдбата в Турция. Той е млад, образован и красноречив и, разбира се, ще Ви спечели симпатиите.» След обсъждане между гръцките дипломатически кръгове в Букурещ, Цариград и Атина било решено Раковски да бъде препратен за известно време някъде по-далеч. Така и става: на 3 август 1842 г. Раковски е качен на гръцки кораб и изпратен в Цариград, дето остава скрит за около три седмици — там той се среща и с баща си Стойко Попович. В срещите си с него Александрос Маврокордатос оценява способностите му и на 22 август го препраща към Марсилия с препоръчително писмо до гръцкия пълномощен министър в Париж Йоанис Колетис.

До френската столица Раковски не стига — той остава в Марсилия, откъдето се оплаква на Маврокордатос, че по вина на гръцкия консул там не може да продължи пътя си. Колетис бил предупреден за българския революционер, но не успял да осигури отиването му в Париж. От една запазена преписка във френската столица се установява, че по искане на генералния френски консул в Букурещ френският министър на външните работи поискал от своя колега — министър на полицията — да вземе мерки срещу установилия се в Марсилия «учител по чужди езици» Георги Македон. Не е известно още колко време престоява там Раковски, кога точно и защо потегля обратно за отечеството си. В голямото средиземноморско пристанище той опознава свободния живот на Франция, вижда какво голямо значение има независимостта за един народ. Същевременно мисълта за поробеното отечество не го напуска:

В мило отечество да ся върна
мислях си аз всегда непрестанно,
в българско място сладко да издъхна.

На път обратно към България Раковски спира в Атина, след което се озовава в Цариград — там той се среща с Неофит Бозвели и Иларион Макариополски. От двамата видни възрожденци той научава подробности за борбата на българския народ за черковна независимост. Същевременно Раковски се запознава там с търновски търговци, които го канят настоятелно да замине и стане учител в техния град. Той приема предложението и в края на 1843 г. е вече в Търново. Наскоро обаче той влиза в остър

конфликт с търновския митрополит Неофит, който му поискал документи за образование. От Търново младият котленец се отправя към родния си град, дето прекарва новата 1844 г.

Каляване в турските затвори

Атмосферата в Котел по това време е натегната. Разпрата между чорбаджи и занаятчии била взела големи размери. Като използували положението, местните чорбаджии заграбили общата каса, произволно събирали данъците и се «обогатявали чрезвичайно от святотатства», както пише Раковски в «Неповинен българин». Измъчено, населението моли Стойко Попович да посредничи като стар и умен гражданин и да прикани чорбаджиите да дадат сметка. Срещнал категоричен отказ, Стойко заминава заедно с още шест котленци за Видин, административния център на Котел по онова време, за да моли турските власти да изпратят нарочен човек да провери положението. Като се боели да не се разкрият беззаконията им и подучени от гръцките владици в Преслав и Търново, които също не искали да се разкрият собствените им дела, чорбаджиите подават тайно изложение до Високата порта срещу Стойко Попович и неговия син. За това изложение пише покъсно зетят на Стойко — Кръстю Тарпански, — който дава и съдържанието му:

«Туж в отечеството си имаме един човек, именуем Стойко Попович — гласел доносът на котленските чорбаджии. — Много хора е привлякъл на своя страна. Всяка вечер 5—10 души посреща и изпро-

вожда. На този човек аслъ характерът му е такъв. Неговият шуря, на име капитан Георги, в 1828 г. на Руско-турската война, начело на 300 души доброволци, във време на предаването на Силистра, влезе в нея и обра на Мехмед паша атовете, оръжието и други работи. На него характерът му е еднакъв със Стойковия. Той, ефендим, и в Търново подигна едно движение. Осем души търновчета бяха обесени. Капитан Георги бе изпратен в Цариград, а оттам, ефендим, го заточиха в Нигде, а оттам го върнаха и го изпратиха в Самос, и там, ефендим, го затвориха в нужник, където и умря.»

Доносът на котленските чорбаджии не спира дотук, той цели да унищожи и сина:

«Сега, ефендим, Стойко има едно момче, на име Сава. Ходил по Европа, а сега дошъл, ефендим, тук, ат да язди, калъч върти и псува турците, рода и вярата им. Тъй като градът не може да поръчителствува за тези хора, ние не искаме да ги имаме помежду си. Това донасяме до знанието Ви, Девлети ефенди, за да не пострадат сетне нашите деца и нашите имоти. Отървете ни от тях.»

Клеветата на котленските чорбаджии дава своя резултат: изложението е предадено на Високата порта чрез цариградския патриарх. Втори екземпляр от изложението е предаден пак там чрез Стефанаки Богориди. Стреснато, правителството веднага взима мерки. Видинският паша бил преместен, понеже не разкрил навреме заговора. Търновската област била прехвърлена към русенския паша. От Одрин към Сливен и Казанлък били изпратени военни части да засилят гарнизоните. Наредено било Стойко Попович и синът му да бъдат арестувани и откарани в

Цариград. Мерките на турските власти имат своето обяснение: съвсем пресни били събитията от 1841—1843 г. в Браила, нишкото въстание, бунтът на Мамарчев през 1835 г.

Последвалите събития са описани от самия Раковски в «Неповинен българин»: в края на януари 1844 г. Раковски е арестуван и закаран окован в Русе, дето е хвърлен в тъмница. След 18 дни той е изведен, за да го откарат към турската столица. Злощастен, на двора той вижда окован и баща си. Двамата са качени на коне и за нови 18 дни посред зима стигат Цариград, дето са затворени в една от най-страшните тъмници — Паша капусу. Шест месеца трябвало да чакат, докато бъдат изправени пред съда. Изкаран посред нощ, Раковски е въведен в една зала. Начело на съда стоял султанският зет Мехмед Али паша. «Познаваш ли ме и знайш ли ти, търговецо, аз кой съм? — запитал той Раковски. — Знайш ли, че аз направам всичко человеку — убивам, заклавам, убесвам, удавям и в вечни темници затварам?» Раковски се държи достойно, по същия начин отговаря и Стойко Попович. След дълъг разпит съдът разбира, че те са невинно осъдени. Вместо обаче да бъдат пуснати на свобода, поради повторна намеса на фанариотското духовенство те са оставени в затвора. Възраженията на вселенския патриарх и на Стефанаки Богориди са взети пред вид от Висшия държавен съд, който осъжда Стойко Попович и сина му на седем години строг тъмничен затвор.

Започват дълги години на страдания за баща и син. Поставени сред «разбойници, блудници, горски кръвопийци и отцеубийци», както пише по-късно Раковски, те не униват. Чрез свои познати близки

котленци невинните затворници правят постъпка след постъпка да бъдат освободени. Намесват се и някои турци, които познават добре Стойко Попович. Постъпки предприема и представителят на една чужда държава в Цариград. Усилията за освобождаване обаче остават напразни: чорбаджиите, патриаршията и Стефанаки Богориди са неуморни в омразата си и правят всичко възможно, за да осуетят пускането от затвора на техните жертви. В Котел те забраняват посещението в къщата на Стойко Попович, съседите не смеят огън дори да дадат на домашните му.

На свобода, в служба на българския народ

След тригодишен затвор най-сетне молбата на двамата затворници е чута. Новият велик везир Рашид Мустафа паша нарежда да бъде пуснат първо бащата, а малко по-късно и синът. След близо три и половина годишно затворничество, в началото на 1847 г., Раковски се озовава на свобода, видял ужаса на турските тъмници, разорен материално, опознал хора, нрави и обичаи, които определят окончателно отношението му към Османската империя.

Престоят в турските тъмници не отива напразно за Раковски. Там той научава много неща, които по-късно се оказват полезни за дейността му. За тях той разправял веднаж на посетилия го в затвора Панайот х. Добрев. Котленските чорбаджии, без да искат, му направили добро — казвал Раковски, — понеже станали причина той да влезне в «академия». Според Раковски в затвора, където били събрани

около 200 души затворници, се разисквал характерът на престъплението на всекиго поотделно. «Деня, нощя се критикуват обвиненията и извиненията им — разказва Раковски. — Аз, доколкото зная турский язик, правя прошения и много пъти се е случвало да земна 30—40 гроша на ден от прошения и тъй се улеснявам.»

Опознал много от турските ръководни държавни дейци, Раковски се отдава на адвокатска професия, за която по онова време в Османската империя не се искало никаква квалификация освен практика. В кратко време той спечелва доста пари и замисля да се отдаде на търговия. Сдружен с видни турци, той почва да откупва данъци. В съдружие с Чалъковци от Пловдив той замисля строеж на мелници, интересува се от железодобива в Самоков, обхожда страната. По този начин той опознава условията по българските земи, вижда на място как живее народът. Той разбира, че «в Цариград без пари никой не те пуглежда, нито една пара не ти дава». Свързал полезни връзки с висши турски чиновници, той добива такова влияние, че можел вече да се бори дори срещу всемогъщия княз Стефанаки Богориди.

От запазените днес документи личи, че Раковски не е притежавал особени търговски качества. Начинанията му носят нерядко белега на прибързаност, недообмисленост и свършват с неуспехи. Съдружникът му Атанас Чалики го съветва да бъде по-внимателен. Отчаян от съгражданите си, бащата на Раковски от своя страна се връща в Котел, затваря се в себе си и не след много умира. Останал вече сам, Раковски таи други мисли. Въпреки че разполага по това време със значителни за времето си суми,

той се вълнува от съдбата на народа си. «Но колкото и да се убогатявах — пише той на Иван С. Иванов през 1858 г., — нямах никакво удоволствие, понеже упознах вся страдания нашего беднаго народа и гледах, че от ден на ден пропадва в по-големи угнетения.»

Борбата на българския народ през тези години се засилва. През 1848 г. завършва живота си заточеният Неофит Бозвели. Делото му е поето от сънародниците му. В първите редици на борбата застава и Раковски. След многобройни постъпки на 9 октомври 1849 г. е издаден ферман, с който на българите се разрешава да построят своя черква в Цариград. Радостта на Раковски е голяма: за пръв път в официален турски документ било отбелязано «булгар миллети» — български народ — а не както дотогава «рум миллети» — гръцки народ. По това време Раковски прави и първите си литературни опити. Между другото той пише и за многовековното турско робство: «Като смисли человек каквой страдал тойзи бедний народ, и какво немилостиво му се е проливала неповинната кръв, настръхват космите от мучителските злоби и от безчеловечната и немилостива ярост, която е притиснала того народа.» Успехите на черковната борба радват Раковски, но той разбира, че те представляват само един етап в далеч по-голямата, по-тежка и по-важна борба на народа за политическо и социално освобождение. Пред него се разкриват широки възможности за охолен, щастлив живот, за висока кариера. Но пред разкоша и удобствата Раковски предпочита борбата и страданията, защото, както сам пише: «дордето ми държат крака и ръце и додето усещам най-малка умна сила в себе си, не ще

престана да работя в полза на народа си, когото съм от младини толкоз силно възлюбил и от когото нямам друго по-драгоценно на света».

Кримската война. С чета из Балкана

Започналата война между Русия и Османската империя дава възможност на Раковски да се опита да помогне на своя народ. Известна под името Кримска война (1853—1856 г.), тя представлява голямо събитие в развитието на българите. Същевременно тя заема важно място и в идейното развитие на Георги Раковски.

По това време Русия упражнява голямо влияние в Близкия Изток. След последователните победоносни войни тя освобождава гърци, сърби и румъни. Руските управляващи кръгове преценяват, че е дошло времето чрез нова победа турската империя да бъде изцяло разгромена. В Цариград пристига като императорски пратеник княз Меншиков. Задачата му била да води преговори за статута на Йерусалим — за така наречените «свети места». Освен това Русия иска — и това е по-важният повод — да ѝ се признае предимство при защитата на християните на Балканския полуостров. На помощ на Османската империя се явяват Англия и Франция. Противоположните интереси на европейските държави излизат наяве. Подтикната от западните сили, Високата порта отказва да изпълни руските искания. На 14 юни 1853 г. войната е обявена. Руските войски навлизат в Молдова и Влашко. На 30 ноември 1853 г. адмирал

Нахимов разгромява турския флот при Синоп. В Кавказ напредва друга руска армия. Англия, Франция, а малко по-късно и Сардиния изпращат войски в помощ на Турция. Военните действия постепенно се пренасят в Крим.

Мисията на княз Меншиков и по-късно войната са посрещнати от българите с нескривана радост. Общо било убеждението, че този път е дошел ред на България да се освободи. В Букурещ се създава «Средоточно българско попечителство»; то организира доброволчески отряди, в които влизат хиляди българи, взели участие по-късно във военните действия и показали голяма храброст.

Раковски също търси своето място в борбата. Със свои близки той замисля да организира български въоръжени части и да окаже помощ на настъпващите руски войски. Благодарение познаването на много езици и като използува връзките си с ръководни турски сановници, той издействува да бъде назначен за главен терджуманин (преводач) при Главната квартира на турската армия в Шумен, откъдето е изпратен към Видин и Калафат. Заел важно служебно положение, Раковски започва да изгражда широко организирана мрежа от местни дейци, която трябвало да събира сведения за разположението на турските войски. Събраните данни следвало да се препращат на командуването на руската армия. Раковски изпраща през Белград своя близък сътрудник Иван Бацов да установи връзка с руското командуване, а сам набира сътрудници в Шипка, Габрово, Търново, Шумен, Русе, Свищов, Враца, Видин. Организираното «Тайно общество» обаче било разкрито. По всяка вероятност и тук предателска роля изиграват

котленските чорбаджии заедно с преславския гръцки митрополит. Върнат от Калафат, дето участвувал в битката при с. Четатя, Раковски е отправен към Шумен при главнокомандуващия Юмер паша. Разгневен, турският военачалник иска веднага да разстреля Раковски, но не се решава — назначен с ферман, главният терджуманин на войската трябва да бъде съден в Цариград. Окован във вериги, той е изпратен към турската столица. Към Одрин обаче той е посрещнат от предупредения вече негов бивш съдружник Мустафа бей и под негово поръчителство освободен; влиятелният турчин го тъкмел за свой зет срещу обещанието на Раковски да приеме мохамеданството. Относителната си свобода преди насроченото помохамеданчване Раковски използува, за да организира малка чета от 12 души и с оръжие в ръка да се измъкне от турската столица.

Интересни са подробностите около тръгването на четата. Когато бягството на Раковски е открито, по големия град тръгват теляли (глашатаи) да предупреждават: всеки, който крие опасния «престъпник» или не обади за него, ако знае къде е, ще бъде най-жестоко наказан. Раковски в това време намира убежище в една арменска къща, където никой не подозира, че може да се скрие. След няколко дни, когато бдителността на властите намалява, заедно със своите момци Раковски поема на 18 юни 1854 г. пътя към Балкана. В запазеното и днес негово тефтерче той записва ежедневно пътя на четата — в края на юни се озовава в Котленския Балкан. Понататъшният път е опасен — срещу руските войски били изпратени многобройни турски части, които кръстосвали Делиормана и Добруджа. Раковски

решава да изчака напредването на юг на руските части, за да се присъедини към тях.

Наскоро обаче идва нерадостна вест: вместо да напредват, русите минали обратно Дунава и се изтеглили на север. Настават и есенните дни. Раковски разпуска четата си и се скрива в къшлата на зетя си и сестра си Нанка; малко по-късно той се прехвърля в тяхната къща, дето скрит прекарва близо четири месеца. През това време той започва да пише своя «Горски пътник», проучва миналото на народа си, слуша песните на момите, събрани по седенки. Все тогава Раковски става неволен свидетел и на окончателното разоряване на бащиния си дом: по искане на местните чорбаджии била изнесена покъщнината на Стойко Попович, натоварена на волска кола и откарана пред конака да бъде продадена на публичен търг.

Близките на Раковски го крият старателно. Мълвата, че той се намира в Котел при сестра си, обаче почва да обикаля из селището. Като се опасява, че властта може да научи и го задържи, Раковски решава да потегли отново на път. Към края на декември 1854 г., преоблечен, той се измъква и след няколко дни стига Свищов, където прекарва Новата година. Подпомогнат от приятели, няколко дни по-късно той се прехвърля през Дунава и се озовава във Влашко. Страната по това време е окупирана от австрийски и турски войски. За да не бъде заловен, Раковски напуска Букурещ, дето прекарва първите дни, и се настанява в имението на братовчеда си Никола Балкански в с. Станоя; там се прикрива, докато отмине бурята. За този период ние не разполагаме с много сведения. Раковски се занимава с писане — там той

подготвя поемата си «Неповинное нещастно рачителство Стоян и Бояни», станало по-късно «Радан и Бояна», продължава работата над «Горски пътник»; същевременно той се вълнува от изхода на битката, при която «крепката северна държава» влязла във война, а «съюзи между велики западни сили против нея» се вдигнали. Раковски чака от Русия спасение за подвластните на Османската империя народи, в това число и българския. По това време той взима и така важното за цялата му бъдеща дейност решение за открита борба срещу турското правителство «през пресата и сабята», както сам бележи в своето «Съдържяние на житието ми».

ЕМИГРАНТ ДО ЖИВОТ

В Нови Сад. «Българска дневница», «Горски пътник»

Завършва първият период от живота на Раковски. Ученик още, той започва да говори за бъдещето на своя народ. Едва двадесетгодишен, той участвува в браилските събития, след което е принуден да емигрира далеч от родината си. Престоял дълго в турските тъмници, опознал гнилостта на Османската империя, пътувал нашироко по българските земи, видял страданията на сънародниците си, опитал се да помогне на руската армия по време на Кримската война, водил своя чета по Балкана — това са все усилни години, пълни с поуки за българския

възрожденец. През това време Раковски се калява, за да поеме вече пътя на съзнателния революционер, отдал окончателно всичките си сили в служба на отечеството си. Познат предимно на своите сънародници, оттук нататък Раковски израства в борбата и скоро заема едно от първите места сред ръководителите на българския народ, авторитетен представител на съотечествениците си пред чужденците, идеолог на българското националноревюлюционно движение, деец от общобалкански мащаб.

През лятото на 1856 г. Раковски се отправя към Белград. Войната е завършила с победа на западните сили, подкрепящи Турция. Какви са били чувствата, вълнували Раковски по онова време, личи от едно запазено стихотворение, писано на 10 юни 1856 г. по пътя от Букурещ към Плоещ:

О, съдбо, съдбо! что ма ти гониш,
горчиво, люто се ма ти казниш?
От младости горко аз страдая,
да ида веки где аз не зная —

се оплаква младият пътник. Всъщност той няма пред вид само своята лична съдба, а и положението на народа си, на родината си, където:

вместо неопасност, на все злодеи,
вместо закон и праводаяние,
неправда тирянска и насилие
невинни кърви до небо викат.

Стигнал в сръбската столица, Раковски не се

задържа дълго там: атмосферата в Белград не е подходяща за дейността му. В Сърбия властвува Александър Карагеоргиевич, слаб и безволен княз. Режимът му се характеризира с реакционния си характер, свободата на печата не съществува, в страната е установен полицейски режим. Австрия и Турция често се бъркат във вътрешните работи на страната. Въпреки връзките си с ръководни сръбски дейци, Раковски не се спира за дълго там, а продължава пътя си към Нови Сад.

Издигнал се по това време като културен център на сърбите, Нови Сад се явява като носител на демократичните идеи сред сръбското общество. Там излиза «Сръбски дневник» — един от най-известните и добре списвани вестници, който помествал редица материали за поробените балкански народи. Културен сърбин, блестящ публицист, любител на исторически знания, редакторът му д-р Данило Медакович храни симпатии към делото на българите. Естествено било Раковски да търси връзка с него: двамата видни дейци скоро намират общ език. Медакович привлича Раковски в редакцията на «Сръбски дневник». Сътрудничеството започва през септември 1856 г. и продължава до края на престоя му в Нови Сад. През това време Раковски отпечатва и своя «Предвестник на Горски пътник», започва печатането и на «Горски пътник».

В Нови Сад с помощта на Медакович Раковски успява да уреди издаването и на български вестник. След цял ред постъпки видният сръбски журналист издействува позволение да издава «Сръбски дневник» «в превод» и на български под името «Бъл-

гарска дневница». След един пробен брой Раковски започва да издава вестника от 26 юни 1857 г. Излизащ седмично, «Българска дневница» помества редица статии и дописки по въпроси, интересуващи българския читател от онова време. С начина на редактирането си, с езика си и разглежданите въпроси той представлява първият политически емигрантски орган на българския народ. По неговите страници се появяват материали, каквито дотогава българският читател не е срещал — нито по смелост, нито по непосредственост. Едновременно с този вестник Раковски замисля издаването и на един литературен орган, от който издал първия брой под името «Дунавски лебед».

Към редакцията на «Българска дневница» започват да идват редица дописки за борбите на българите срещу фанариотското духовенство, за беззаконията на турски властници над българското население. Всичко това привлича вниманието на Високата порта. Турското правителство взима мерки да спре неудобния за него вестник. По негово искане австрийските власти конфискуват бр. 19 и спират изданието, арестуват Раковски и го отвеждат към Земун с намерение да го предадат на белградския турски паша. След енергични протести на Раковски те решават «след голямо швабско мъдруване» да го екстернират от страната и го прехвърлят във Влашко. Започнатото така успешно дело в Нови Сад бива унищожено, а Раковски трябва да почва отново. Спирането на «Българска дневница» представлява сериозен удар за Раковски: и морален, и материален. Медакович има да взима значителна сума срещу дадената помощ за издаването на «Бълга-

гарска дневница», спомоществованията още не били получени.

По време на престоя си в Нови Сад Раковски влиза във връзка с редица видни сърби, живеещи по това време там. Изпитал влиянието на тази културна сръбска среда, Раковски от своя страна също впечатлява войводинските сърби с енергията си, с любовта към народа си, с интелектуалните си способности. Както бележи д-р Коста Милутинович, изследвал този период от живота на големия български деец: «Раковски прокарал дълбока бразда в обществения живот на войводинските сърби: той бил първият българин, който живял във Войводина, влязъл в непосредствен контакт с много видни сърби, сътрудничил в тогавашните сръбски новосадски вестници; в Нови Сад редактирал и издавал първия български опозиционен емигрантски вестник; поставил основите на сръбско-българското братство в тези места; най-после със своята дейност допринесъл щото вече в 1856 г. Нови Сад да бъде отбелязан като югославянски революционно-освободителен център. Затова не е пресилено да предположим, че когато всемогъщият австрийски държавен канцлер Александър Бах казал, че Нови Сад е главата на политическата хидра на югославянството, той е мислел не само за редактора на «Сръбски дневник», но положително и за българския изгнаник и политически съмнителния нежелан чужденец Георги Раковски.

В Нови Сад Раковски се заема да превежда учебници за българското учебно дело, събира народни умотворения, започва да търси и материали за българската история. Заниманията му не се ограничават само в областта на книжнината: узнал за подготвян

бунт от белградските българи начело с Иван Кулин, Раковски се заема да разубеди увлеклите се български емигранти да не се вдигат на въстание, тъй като нито обстановката била благоприятна за това, нито движението било в интерес на българите — то било подбудено от заинтересовани сръбски опозиционни среди, които търсели чрез него да решат свои собствени въпроси. По това време министър на вътрешните работи на Сърбия е Константин Николаевич, зет на княз Александър Карагеоргевич и близък на Раковски още от Цариград. Отлично информиран поради това за събитията в Сърбия, Раковски вижда, че подобно движение може да доведе само до страдания и нещастия за граничното българско население във видинския край, затова и предупреждава непрекъснато белградските дейци да мируват. Така той успява да предвари ненужно вдигане на българите, което щяло да бъде потопено в кърви.

С изгонването на Раковски от Нови Сад цялата тази кипяща дейност на видния български революционер била прекъсната, а самият Раковски трябвало набързо да замине и търси друго място за работа. Веднага след като преминал границата, той се запътва към Галац, дето имал много приятели.

В Галац. На руска земя

Стигнал в голямото дунавско пристанище, Раковски замисля създаването на българска книжовна община, както и на българска печатница. Подкрепен от галацките българи, той издава «Позив за уреждане на българска книжовна община», в който изтъква

необходимостта от просвета като условие за развиване на националното самосъзнание. Според него човек без учение и наука е все едно мъртъв. Същата мисъл Раковски повтаря и в издадения през декември 1857 г. «Позив на спомоществование за учръждение на един български граждански и любословни вестник в Европа». В средата на декември Раковски се отправя към Яш, по онова време столица на Молдова, за да уреди получаването на разрешение за отварянето на печатница в Галац. Княз на Молдова бил българинът Никола Конаки-Богориди, стар познат на Раковски. Като му припомня неоценимите заслуги на прадядо му Софроний Врачански и на баща му Стефанаки Богориди, Раковски го моли да улесни развитието на българската просвета. Междувременно той помага и при издействуване на разрешение за отварянето на българска гимназия в Болград, независима от министерството на просветата в Яш. За издръжка на училището било предоставено ползуването на езерата край Болград, както и черковният приход. Получил уверенията на княза, че молбата за отваряне на печатница ще бъде изпълнена, Раковски се връща в Галац да съобщи резултата от постъпките си. И тъкмо когато обмисля как да помогне при уреждането на новооткритата гимназия в Болград, той научава, че дошло тайно предписание да бъде задържан. По онова време Раковски не знае откъде идва новата опасност. По-късно станало ясно, че се касае за нови турски опити да се сложи ръка върху опасния за империята бунтовник: узнала от княз Никола Конаки-Богориди за прошението на българите да бъде открита българска гимназия в Болград, подадено от Раковски, Високата порта

наредила до княза веднага да хване «опасния бунтовник» и го препрати в Цариград. Наложило се пак бягство. Този път Раковски се прехвърля в «благословенная земя России», майка на славянския род и покровителка на българите. След кратък престой в Кубей той се установява в Одеса, където престоява до началото на 1860 г.

В голямото руско пристанище започва нов период от живота на Раковски. Тамошните българи го приемат сърдечно. Той е назначен за надзирател в Херсонската семинария, но поради критичния си дух се налага скоро да напусне работата си. В Одеса Раковски се снабдява с руски паспорт, прави постъпки за получаване и на руско поданство.

Престоят на Раковски в Русия се характеризира с голямата му плодовитост. Той се отдава на научни издирвания, като написва и издава обемистия си труд «Показалец», включил обилен фолклорен материал. През това време той написва и двете исторически изследвания «Няколко речи о Асеню първому, великому царю българскому и сину му Асеню второму» и «Кратко разсъждение върху тъмния и лъжовния начала, на които е основата стара повестност всех европейских народов.» Тези негови книги нямат някаква научна стойност. За времето си обаче те изиграват значителна роля за патриотичното пробуждане на българските младежи. След като прочел Показалеца, в писмо от Свищов Теодор Хрулев изказва възторга си: «Живейте, нови Венелине! Нека ви бъде халал българското мляко, което ви е отдоило, нека ви бъде халал живота и таланта!» Българските студенти и ученици спорели кой понапред да прочете Показалеца. От Плевен Оджаков

пише възторжено до Раковски: «Един «Показалец», един, но заглуши уста западних неоснованних доказатели!»

Раковски замисля наново издаването на свой печатен орган. Той иска разрешение от попечителя на Одеския учебен окръг Николай Ив. Пирогов да продължи «Дунавски лебед», както и да възобнови «Българска дневница». Като вижда затрудненията, той възнамерява да издава вестника си възможно подалеч от Турция. За да улесни плановете си, Раковски подготвя един «Позив на спомоществование за учръждения на един български граждански и любословни вестник в Европа» — той предвижда печатането да става в Белгия или Париж, на български и на френски език. Все по това време той написва и «Иступлений дервиш или Въсточний въпрос», в който по своеобразен начин се стреми да разкрие положението в Турция. Свързал широки връзки с българи от всички краища на българските земи, той поощрява стремежа към учение, полага усилия да уреди следването на млади българчета в руските учебни заведения, улеснява намирането на български учители, подканя, напътствува, търси документи, летописи, стари ръкописи, предания, песни, приказки, все с една мисъл — да подпомогне подема на просветата сред народа, в борба срещу невежеството. По това време Раковски следи издавания в Лондон вестник «Колокол» на Херцен, поддържа връзки с прогресивни дейци в Руската империя.

В Одеса Раковски не изоставя и основната насока в дейността си — усилията за постигане на политическа свобода за българския народ. През лятото на 1858 г. той изработва подробен «Позив към родолю-

биви българи за освобождения Българии». Неговият апел представлява разработен план за въстание, като предварително бъде изграден единен ръководен център под името «Благотворително българско общество», което следва да поеме грижата по събирането на средства и ръководенето на движението. Във втората част на плана се предвижда къде и как да действуват участвуващите в борбата за свобода. Според Раковски българите сами трябва да помислят за своето бъдеще, а не да чакат друг да им подари свободата. «Мечом са българи своя свобода изгубили, мечом пак трябва да я добият!» — пише в плана си Раковски и добавя, че никакви права не могат да се получат, без да се вземе оръжието в ръка и да се пролее кръв.

Цялата тази кипяща дейност на Раковски му създава широка известност. Българите започнали да виждат в него един от най-просветените и будни свои сънародници. Същевременно богатите българи, които били свикнали да се налагат и ръководят обществените дела в свой интерес, не могли да търпят независимия му характер. Въпреки че имал готови редица трудове, Раковски не получава никаква помощ за отпечатването им. В едно запазено изложение от това време до Българското общество в Одеса той моли за подкрепа да издаде цял ред свои изследвания— прошението му обаче остава неудовлетворено.

Пречките на цензурата с нейните гръкофилски тенденции по черковния въпрос представляват още една причина, която кара Раковски да търси другаде възможност да развие своята дейност, да печата трудовете си, да издава по възможност свой независим вестник. В началото на 1860 г. той напуска Одеса и отива в Браила, дето подписва договор с родолюбивите браилски българи; те се задължават да подпомогнат издаването на «Няколко речи о Асеню първому . . .» и «Кратко разсъждение върху тъмния и лъжовния начала. . .» Оттам през Влашко Раковски се озовава в Белград в първите дни на март 1860 г.

В Белград. «Дунавски лебед»

В Сърбия по това време цари нова атмосфера. След като в края на 1858 г. Народната скупщина сваля от сръбския престол княз Александър Карагеоргевич, на власт идва отново Милош Обренович. Енергичен и решителен, той се стреми да разшири правата на васалното сръбско княжество, против интересите на сюзерена. Високата порта била настроена неблагоприятно към новия сръбски княз и водената от него политика. Отношенията постепенно се влошават. Още по-силен става този процес след смъртта на Милош и идването на престола на неговия син Михаил Обренович на 14 септември 1860 г.

Сърбия се стреми да води активна външна политика, като постепенно си осигури съдействието на останалите славянски и други народи на Балканите. Сръбското правителство поощрява вълненията в Херцеговина и Черна гора. След поредни сръбски постъпки Франция и Русия дават съгласието си да подкрепят принципа на ненамесата, който веднаж спазван, би дал възможност на сръбското правителство да действува по-целенасочено за обединяване усилията на балканските християнски народи. Започват преговори с Гърция, установяват се контакти

с Румъния, поддържат се връзки с ръководителите на революционните движения в редица области от европейската част на Османската империя. Същевременно сръбското правителство предприема военни приготовления: търсят се средства за закупуване на оръжие, правят се постъпки за набавяне на пушки и муниции. За военен министър е назначен френският офицер Иполит Монден, който полага усилия за модернизирането на военните сили. При подобно положение установяването в Белград на такъв деец като Раковски се посреща добре от сръбското правителство. С определени виждания и затвърден авторитет на политик, журналист, писател, учен и революционер, Раковски е подходящ партньор при провеждането на усилията за постигане на балканско единство в борбата против общия неприятел.

През първите месеци от престоя си в сръбската столица Раковски отпечатва няколко от готовите си трудове. Тази дейност обаче не задоволява кипящата енергия на българския революционер. Той живее непрекъснато с мисълта за освобождението на страната си по революционен път. Тъкмо през годините на престоя му в Белград в България се развиват събития, които слагат начало на нов етап в борбата на народа.

След Кримската война в Османската империя прониква нашироко чуждото влияние. Западните сили използуват положението, за да завладеят ръководни икономически позиции. Чрез свои оръдия в управлението на държавата те заемат постепенно всички ключови места, техните стоки проникват на турския пазар и причиняват упадък в занаятите. Започва постепенно финансова и стопанска криза,

парите се обезценяват, животът поскъпва. Създава се революционна обстановка.

Борбата за религиозна независимост навлиза по това време в нов етап. На 3 април 1860 г. ръководителите на черковното дело в Цариград се отказват публично от Вселенската патриаршия. Техният пример е последван из цялата страна, засилва се движението за изгонване на гръцките духовници. Раковски решава, че е настъпил благоприятен момент да се заеме с издаването на нов български вестник, който да стане трибуна на народните интереси и въжделения. Той има достъп до най-висшите сръбски управляващи среди. «Князът е благоразположен към мен» — пише той през април 1860 г. на свой близък в Браила. През август Раковски се обръща с молба да му се разреши издаването на български вестник. Разрешението скоро е дадено — на 25 август Попечителството на просветата му съобщава, че той може да издава в Белград «Дунавски лебед». Разрешителното му е предадено на ръка и няколко дни покъсно — на 1 септември 1860 г. — се появява и първият брой.

Раковски се отдава на списването на «Дунавски лебед» с цялата си енергия. Във вестника се разясняват разни политически, стопански и просветни въпроси, поместват се стотици дописки от различни краища на българските земи, поместват се обширни сведения за световните събития. Особено място заемат материалите във връзка с черковния въпрос. Раковски неуморно се бори за разпалването патриотичните чувства сред народа, сочи различните верски и други опасности за единството на българите, убеждава великите сили в правотата на българската

кауза, мъчи се да убеди дори и турското правителство в изгодите от удовлетворяване справедливите искания на българите. Може да се каже, няма голям или малък въпрос из живота на народа, който да не е намерил място и осветляване по страниците на «Дунавски лебед». Жив интерес и нескрити симпатии са манифестирани и по отношение на всички останали народи, които се борят за своята свобода и независимост. Десетки са материалите за италианските революционери начело с Гарибалди, за унгарските борци начело с генерал Клапка и др. Особено големи са симпатиите към останалите балкански народи, които се борят за свободата си. Техните проблеми се разглеждат нашироко, търсят се основните движещи сили, общият интерес против поробителя. Езикът на вестника е силен, решителен, настъпателен. Такъв вестник дотогава българите не са имали, той става търсен, неговото слово се слуша, съветите се изпълняват. Десетки са запазените отзиви на съвременници, които с възторг говорят за «Дунавски лебед» и неговия редактор Раковски. «Вестниците от сички тукашни българи ся посрещнаха с най-бляскав поглед — пише от Цариград дописникът Йосиф Дайнелов. — Всеки вика: «Да живей Раковски!» Друг кореспондент на вестника — Стоил Балкански — пише: «В тия обстоятелства «Лебеда» ще остане най-свят паметник в нашата бъдуща повестност (история).» Братя Кескинови от Карлово пишат: «Излишно е да Ви кажим, чи както ния, така и всичките Ви спомоществователи са превъзходно задоволни от славния Ви «Дунавски лебед» и ся провъзгласява от всекиго за чистонароден вестник.» А Ангелаки Савич от Браила споделя: «Почтеният Ваш самият патриотически вестник «Лебеда» гу прочитами всегда като топъл хляб. Гледайте, братко, да уписувате и да осветувате и да управлявате, защото другий орган нямаме, каквото знайте, по-спасителен.»

В началото «Дунавски лебед» е списван в умерен тон. Раковски полага усилия да изложи интереса, който различните европейски сили имат от разрешението на българския въпрос. Той се мъчи да бъде убедителен. За да улесни проникването на вестника, той осигурява от бр. 17 нататък издаването на част от материала и на френски език. Главната част от поместения материал през това време засяга черковната борба. Стотиците писма и дописки говорят за перипетиите, стигнали по Великден 1861 г. до своя връх: многохилядно множество от българи успяло тогава да осуети опитите на турските власти да отведат на заточение Иларион и Авксенти. Като описва техния подвиг, Раковски повдига духа на целия български народ, усилва решимостта му да се бори. В специален «Летящ лист» от 29 април 1861 г. — истинско извънредно издание на «Дунавски лебед» — той предава писмата от Цариград, в които се описва борбата на невъоръжените българи срещу турските военни части, изпратени от Високата порта да наложат волята на Патриаршията. «Народе български! — се провиква Раковски. — Пример на наши цариградски българи нека служи всем и нека всеки истинен Българин бъди тъй дързостен за народное нам свято дело. Тук страдай наша свята вяра, наша пресвята и премила народност!» Сбито и ясно с тези редове Раковски подчертава, че борбата не е религиозна, а за «пресвята и премила народност»!

Успоредно с борбата против Цариградската гръц-

ка патриаршия Раковски води ожесточена борба и против различните чужди верски пропаганди, които се мъчат да внесат разцепление сред народа, като привлекат към себе си заблудени следовници. Раковски помества десетки дописки и писма, в които се говори за усилията на народа да отблъсне тези агенти на чужди интереси. И тук борбата се води не толкова за някакви религиозни догми и канони, колкото за запазване целостта на българския народ.

В «Дунавски лебед» намира отражение и друга опасност, надвиснала над българския народ през 1861 г. — започналото преселение в Крим. Засегнало Видинско, Ломско, Одринско, Ямболско, то заплашвало да обезбългари цели области. Раковски повежда решителна борба срещу преселението. Той помества във вестника си десетки дописки, пише прочувствени слова към бедните българи, които поради нечовешки мъки и притеснения решават да оставят родните си места. Русия се отървавала от чуждите татари и размирни черкези — на тяхно място идвало трудолюбиво сродно българско население и това било в интерес на помещиците. Преселението обаче било разорително за българите. По родните земи идвало чуждо население, което още повече утежнявало живота на народа. Решил да се бори с всички сили срещу това обезбългаряване на българските земи, Раковски предприема пътуване до Русия, за да обясни на място на ръководните руски дейци вредата от преселението. С борбата си в «Дунавски лебед» той успява да убеди мнозина да не предприемат подобна рискована стъпка, да не изоставят родината си. «Вие, мили

братя българи! — пише във вестника си Раковски. — Преселението е за Вас смърт, за чадата Ви убийство, а за отечеството ни разорение! Никой не ще Ви похвали за такава една низка постъпка, но сичкий свят ще Ви укори и ще ся ругае с Вас като с человеци недостойни да увардят бащино си мило огнище, кое Ваши славни праотци юнашки добили, бранили и Вам в свято наследие оставили! Ако Ви е дотегнало от мъки, и за тях доди веки време да ся свършат, стига Вие да бъдите благоразумни!» Скоро изселването спира. Отишлите в Крим българи не могат лесно да се аклиматизират и правят постъпки да се върнат обратно; това не може да не радва Раковски — на подобни новини той дава широко място по страниците на своя вестник.

Преследван от турското правителство, Раковски има постоянно грижи и неприятности. Едва започнал издаването на «Дунавски лебед», Високата порта се опитва да спре новия вестник. По-късно турското правителство изисква със специална нота предаването на Раковски като политически престъпник. Всичко това налага на видния български деец да приеме сръбско поданство. През есента на 1861 г. той предприема съответни постъпки пред Попечителството на външните работи. Дотогава той имал руски паспорт, даден му в Одеса. След необходимите формалности в края на годината Раковски получава сръбски паспорт и по-късно е третиран като сръбски поданик.

Революционна ситуация в България и на Балканите. Българска легия

Засилващата се икономическа криза, несигурността и растящият произвол и беззакония на турската администрация правят все по-тежко положението на народа. Безправните българи са подложени на все по-засилващи се притеснения: обири, грабежи, нападения, убийства, които следват едно след друго. Раковски помества във вестника си все повече материали за жестокостите над българското население. Тонът в тях става все по-суров. В една своя статия — «Изглед на въсток», — печатана през август 1861 г., Раковски дава специален исторически преглед, за да покаже, че винаги в Османската империя са царели безредието и беззаконието. На милиони възлиза според него броят на жертвите, невинно убити от установяването на османската власт на Балканите, и това положение не може повече да се търпи. Логично идва заключението: всеобщото въстание е неизбежно, след като турското правителство е безсилно да се справи с хаоса в страната: всеки е в правото си да се брани, когато е заплашен животът му. Раковски заключава: «Когато един народ достигне дотам, всеки ще го оправдай!» Най-миролюбивият народ, хвърлен в подобно положение, ще презре всяка опасност и ще се хвърли в крайности.

По това време настъпва и тежка икономическа криза. Раковски помества в «Дунавски лебед» интересни сведения за растящия смут. Неговият цариградски дописник Дайнелов описва събитията

в Цариград: «Борсата са затвори с байонети. Сарафити са испъдиха. Вън улицити са пълни с хора. Викове разни са чуват. Хора баялдисали и изтъпкани са влечат. Правителството не ще да знай! Фурнити са затвориха всичкити, народа: турци, българи, арменци, евреи и гърци тичат с кръвнясали очи за хляб, но няма, и тоя чяс, когато ще ви претвора настоящето си, защото пощата бяга, се научих, че по фурнити с ножови бой станало!» При това положение от само себе си се налага заключението: едничък изход е революцията! Раковски започва да организира около себе си млади българи, решени да се пожертвуват за свободата на родината си. Към Белград тръгват младежи, той търси оръжие, боеприпаси, лекарства и лекари, военни карти, инженерен инструмент и т. н. Закономерно в края на годината спира и «Дунавски лебед» — перото отстъпва мястото си на сабята. Раковски се връща към оръжието.

Този етап съвпада и с развитието на събитията в Сърбия — там се подготвят за премахване на васалната зависимост, за вдигане на турските гарнизони от крепостите из страната и най-вече от Белград. Присъствието на тези гарнизони представлява постоянен извор за търкания и инциденти. Събития зреят около Черна гора, около Херцеговина. Историческият момент за общо вдигане на българите бил много сгоден. Сръбското правителство подпомага организирането на българска военна част. Вестта за нея се разнася бързо по всички краища на страната. Все повече расте броят на българите патриоти, дошли при Раковски в Белград. Тук са и много от по-сетнешните ръководители на

българското национално-революционно движение. Към края на 1861 г. Раковски изработва и специален план за освобождението на България. В него се предвижда един добре въоръжен полк да тръгне от сръбската граница и да върви в източна посока по билото на Стара планина. Действията му следвало да се провеждат в тясна връзка със Сърбия. Целта била колкото се може по-бързо да се стигне до Търново — дотам числеността на въстаналите ще трябва да достигне около 150 000 души, от които 40 000 въоръжени. Движението следвало да продължи, като се вдигне и областта до морето, така че близо половин милион души да въстанат: при това положение Раковски смята успеха за сигурен.

Всички сили на пламенния български революционер са насочени към по-добрата подготовка на въоръжената военна част, която следва да изнесе основната тежест в сраженията. В свои записки от онова време един от участниците в българската легия — Юрдан Жечев Планински — пише за обучението на «първия български независим полк, организиран и снабден с всичките си принадлежности», който притежавал и трицветно копринено знаме: зелено, бяло и червено, със златен лъв върху зеленото поле. Българската част изучава военното дело, обучава се да стреля, да марширува, да извършва преходи. «Даже бяхме се изучили и военната дисциплина» — пише Планински и описва външността на своя командир: «Раковски беше ублечен със старобългарска униформа, на главата си имаше бял калпак, на челото му светеше златогривий лев, мундирът му беше от червено сукно, а панталоните му от зилено сукно. Ботушите му бяха от черин

лак, с махмузи, а мантилато, връхната му дреха, беше без ръкави и дълга до пети. Изгледът му беше геройски.» По думите на други негови съвременници Раковски бил висок, със здрава, изправена снага, с твърди, смели крачки, с черна гъста коса и мустаци, с очи огнени и черни като въглен, чело високо, вежди черни и почти винаги начумерени — белег на опитен, много препатил хайдутин. Говорът му бил гладък, приятен, привлекателен и убедителен, гласът му бил ясен, звучен, даже когато ставало нужда — приличен на гръм. В Белград той ходел придружен от двама-трима от своите бойци, нещо като почетен конвой. Тази външност и парадност Раковски поддържа не толкова за задоволяване лична суета — той представлява там българският народ и се смята задължен да подчертае достойнството на българите.

Събралите се в Белград българи доброволци горят от нетърпение да минат по-скоро границата и да стъпят на родна земя: Напрежението расте. Високата порта трупа войски в Босна и Херцеговина, предприема широка офанзива срещу Черна гора, засилва гарнизоните в крепостите, разположени на територията на Сърбия. Инцидентите в Белград непрекъснато нарастват: неуреденото положение с живущите там турци представлява непрекъснат извор за спорове. При тази атмосфера при едно сблъскване на 3/15 юни 1862 г. край една от белградските чешми турски войници убиват сръбски младеж. Инцидентът бързо се превръща в ожесточена схватка с турските войници, които се намират вън от крепостта. Боевете продължават през цялата нощ.

Избухването на сраженията заварва Раковски в разгара на подготовката по предстоящото въстание в България. Той току-що се бил върнал от Груя, дето се срещнал с княз Никола Конаки-Богориди, когото също искал да привлече в предстоящите действия в България. За тези събития виднияг български революционер говори в едно свое писмо: «Аз тутакси въоръжих тридесят от нашите момчета и притекох на главната полиция, де найдох министра на вънкашните дела г-на Ил. Гарашанина и министра на вътрешните дела г-на Н. Христичя и им предложих услугите си в това важно и опасно обстоятелство.» В сраженията взимат участие почти всички български доброволци. Сутринта те отиват с пленените пушки и саби при своя предводител; една от сабите, с позлатена дръжка, препасват на Раковски, който ги поздравил със «Здравейте, младежи!», а те отговорили «Ура! Ура! Да живей България и нейните храбри войници!»

Много по-тежки стават боевете след два дни, когато на 5/17 юни рано сутринта без никакъв видим повод турската крепостна артилерия започва да обстрелва града. Тежкият огън продължава четири часа и половина и причинява значителни жертви сред мирното население. Живо участие в новите сражения взима Раковски с военната си част, заел позиция край една от барикадите срещу крепостта. С гола сабя в ръка Раковски дава кураж на бойците си, а по-късно при временно стихване на боя държи кратка реч. Очакваното време за освобождението на родината е настанало — казал им той. С оръжие в ръка те скоро щели да влязат в пределите на България. Дотогава обаче се налага-

ло да се помогне на «сестра ни Сърбия», която е пламнала в голям огън. Българската легия участвува по-късно в обсадата, като заема един от секторите около държаната от турците Белградска крепост. Бойците преминават усилено военно обучение в очакване на събитията.

Раковски използува временното затишие, за да подготви бъдещото въстание. Той създава в Белград Привременно българско началство — първият организационен център на българското национално-революционно движение — със задача «да направлява ония дела, касающи се на всеобщото българско въстание». Запазени са и черновите на подготвения «Статут» за ръководене делата на привременния български комитет в Белград. Статутът е подписан от Раковски като «председател начялства» и от д-р Р. Петров, Дим. Павлович, С. Йованович, Иван Касабов и Иван Грудов като членове. Все по това време Раковски изпраща към Търновско една малка чета начело с Хаджи Ставри да проучи възможностите за вдигане на въстание. Редовни връзки Раковски поддържа и със свои близки край сръбската граница: от тях той черпи сведения за настроенията на населението отвъд границата, за събралите се наблизо чети, които чакат началото на действията, за кръстосващите турски потери и вършените от тях золуми. Сам Раковски очаква сгодното време за навлизане в родината. За да бъде готов, той подготвя специален литографиран позив към българите, в който съобщава, че най-сетне е дошло времето да бъде съкрушено тежкото иго. Като отбелязва, че целият Балкански полуостров е в движение, той добавя: «Може ли да бъди и за нас по-добро

друго благовремие от това? Нека никой не мисли, чи свобода ся добива без кръв и без скъпоценна жертва. Нека никой не чяка от другиго да го освободи. Нашата свобода от нас зависи!» С думите «свобода или смърт» Раковски зове сънародниците си да вървят на бойното поле под знамената на непобедимия български лъв.

Междувременно лятото отминава, без да се види началото на очакваното с такова нетърпение движение по българските земи. Българите започват да се тревожат. От Париж д-р Г. Вълкович пише на Раковски: «Слух се е разнесъл по Цариград и други наши места, чи уж сръбското правителство не щяло да ни помогне, за да се оттървем и ние от тиранните си, но само имало намерение да ни употреби като плашило, за да добие тия щенията си от турците, тоест ние ще да потребиме като маши.» Развитието на събитията действително не благоприятствувало за българските намерения. Намесили се в конфликта между Сърбия и Турция, европейските сили свикват в Канлиджи, селище близо до Цариград, конференция на посланиците си, на която обсъждат възможностите за мирно уреждане на спора. На 27 август 1862 г. те подписват специален протокол за уреждане на конфликта. По искане на английския представител в една от точките се предвижда изрично незабавно разпускане на военните части, съставени от доброволци, в това число и на българската легия на Раковски. Приет от всички велики сили, включително и от Русия, протоколът бил връчен за изпълнение на сръбското правителство. Съгласно разпорежданията му на 7 септември било дадено нареждане българската легия да

бъде разпусната, войниците освободени, а оръжието, което било собственост на Раковски, да му бъде предадено.

Плановете за въстание рухнали. Силите и средствата на българите отишли не за извоюване на някакви права за българския народ. Като добър политик реалист обаче Раковски приема свършения факт — друго той не можел да направи. За това време пише в спомените си Панайот Хитов. Той получил известие от Раковски да се пази да не побуни народа, защото сърбите се спогодили с турците. Старият хайдушки войвода отбелязва как бил потресен от това известие: начело на чета в Балкана той заедно с всички чакал общото вдигане, търпението било изчерпано, а трябвало да прибере оръжието и наново да чака.

Въпреки неуспеха Раковски оценява високо участието на българските доброволци в сраженията под Белградската крепост. Като го гледа под друг ъгъл зрение, той смята участието като «първи поступ за политически независим живот». Според него белградските събития показали на европейците, че «българите не са само мирни орачи и тихи кротки художници (занаятчии) и търговци, както ги тии отпърво мисляха, че били уж изгубили стария си военен дух, но тии при вишеречените си добрини се са пак храбри и неустрашими юнаци». Значението на легията не се изчерпва с посочените от Раковски положителни страни. Редица участници в боевете получават там сериозна военна закалка, която ги ползува по-късно в революционната им борба против поробителя.

Прехвърляне на руско оръжие през Румъния за Сърбия. Дипломатическа мисия в Атина. Раковски и сръбската политика

След разпускането на легията Раковски се оттегля в Неготин. Наскоро обаче той бил извикан в Белград, за да му бъде възложена нова задача: да помогне при прехвърлянето през Румъния на руско оръжие, предназначено за сръбската армия. Привърженик на засилване военната мощ на балканските народи с оглед бъдещата им борба против общия поробител, Раковски с готовност дава своя принос в акцията. Той поема грижата за пренасяне на оръжието от Крайова до сръбската граница на Дунава. Запазени са редица документи, които говорят за неговите грижи и старания оръжието да стигне невредимо до предназначението си. Раковски организира по това време и специално разузнаване по посока на Видин, откъдето можела да дойде опасност.

В началото на следващата 1863 г. настават нови събития. В Полша избухва въстание, раздвижват се духовете в Италия и в Унгария. Англия засилва опитите си да наложи влиянието си над Гърция, като обещава да ѝ предаде Йонийските острови. Сърбия предприема нови опити да постигне споразумение с балканските християнски народи за борба срещу Османската империя. Покрай сондажите в Букурещ и Цетина сръбското правителство решава да изпрати свой пратеник и в Атина, за да проучи възможностите за изграждане на общ съюз. Тази насока в сръбската политика съв-

пада с вижданията на Раковски, който вярва, че извоюването на свободата е възможно единствено в съюз и съвместни действия с останалите балкански народи. Необходимо било те да се обединят, да се съюзят, за да освободят останалите под османско робство свои сънародници: така и българите могат да постигнат свободата си. Ето защо, когато сръбското правителство предлага на Раковски да поеме тази дипломатическа мисия в гръцката столица, той приема с готовност.

Изборът не е бил случаен. Големият български деец е познат на сръбското правителство. Редактор на «Дунавски лебед», той вече е добил широка известност не само сред българите — чуждите дипломатически кръгове познават също неговата дейност. Участието му в сраженията под Белградската крепост начело на българската легия, приносът му по-късно при пренасяне на руското оръжие през Румъния за Сърбия правят популярно името му. Получил солидно за времето си класическо образование, той говори свободно гръцки език. Славата му на поет, писател, учен и фанатичен демократ — душа на националноосвободителните движения на Балканите, — това са все качества, които карат сръбското правителство да се спре върху така популярния български деец.

През първата половина на март 1863 г. Раковски поема пътя към гръцката столица под името С. Пападопулос. Минал през Триест, той се озовава в Цетина, дето се свързва с княз Никола и управляващите среди в Черна гора. В Атина той пристига към средата на март.

В гръцката столица Раковски бързо завързва

широки връзки с цвета на тогавашното гръцко общество. Познат по-отрано с Анастасиос Манакис, той е въведен от този горещ приятел на балканските славяни във всички политически кръгове, запознава се с регента Вулгарис, с държавника Кумундурос, с военачалниците Коронеос и Леотцакас, със стария герой от освободителната война Канарис, със сина на Анастас Българин от Малешевско — Леонидас Вулгарис — и др. Много връзки Раковски установява и с чуждите дипломати в Атина. Запазени са покани за приеми в руската легация при пълномощния министър граф Блудов, връзки поддържал със секретаря княз Гагарин, с англичанките Макензи и Ирби, с италианския революционер Марко Антонио Канини и т. н.

По това време обаче обстановката в гръцката столица не е благоприятна за преговори. Свален след народна революция, първият крал на Гърция Отон е изгонен от страната, която се намира в междуцарствие. Враждуващите помежду си партии се отдават на борба за власт, без да подбират средствата. Снабден със съответен шифър, Раковски информира сръбското правителство за положението в Гърция, където все повече се ширели смущения и убийства. «Тук е пълна анархия» — пише в един от своите доклади Раковски. За него престоят в гръцката столица е безсмислен — противославянските чувства и настроения надделяват, умело подтиквани от Англия. Шовинизмът обхваща все по-широки кръгове. Според представителите на тези виждания Англия щяла да подпомогне да се изгради една велика Гърция до Дунава. Все тук Раковски узнава за водените по-рано преговори между гърци и сърби за сметка на изконни български земи. Постигнатото споразумение предвиждало между другото разделяне на Македония и отваряло пътя за по-нататъшни териториални придобивки за сметка на българските земи.

От времето на престоя на Раковски в Атина датира още една връзка от друго естество. Запознал се със семейството на прославения военачалник от борбите за освобождението на Гърция, българинът Хаджи Христо, Раковски става драг гостенин в дома на починалия вече герой. Скоро става ясно, че поводът за честите посещения е свързан не само с паметта на Хаджи Христо, а и с неговата дъщеря Фроса. Чувствата са взаимни и при едно от посещенията — както пише по-късно Марко Балабанов — бил обявен и годежът. Раковски възнамерява да се върне пак в Атина и тогава да уреди и този личен въпрос. Дотогава той решава да вземе със себе си малкия син на Хаджи Христо — Георги, — за да го изучи в подходящо учебно заведение. На път за Сърбия той минава през Цетина, дето го оставя в княжеския дворец под грижите на княза и на архим. Никифор Дучич, виден черногорски просветен деец. Плановете на Раковски за уреждане личния му живот не се осъществяват — за него родината стои над всичко, а отечественият дълг го зове в друга посока.

Заминал обратно за Белград, Раковски оставя като свой заместник в Атина младия студент Марко Балабанов, следвал по онова време в Атинския университет. Разочарован във възможността да постигне някакъв съюз с гърците, той вижда невъзможността от споразумение и със сърбите. По това

време Раковски пише своите записки за сръбската външна политика. Като наблюдава критично насоките в политиката на княз Михаил Обренович и Гарашанин, той ги оценява като неблагоприятни за напредъка на южните славяни. Дълго Раковски се колебае дали да пристъпи към написването на своето изложение, озаглавено «Политическите отношения Сръбскаго княжества с България в днешните времена». Той приема своята работа като едно «приятелско упомняне», защото раздорите и несъгласията са докарвали и българи, и сърби до тежко положение. Раковски отбелязва, че всеки народ трябва да следва политика най-напред в полза на собствените си интереси. Той обаче следва да се счита и със съществуващата обстановка. Сърбия не трябва да ламти за чужди земи, защото може по този начин да настрои срещу себе си останалите балкански славянски народи. Налице вече били недоволства не само сред българите, но и сред черногорци и херцеговци. Раковски отбелязва, че българите могат да приемат съюз със Сърбия само след като точно се определят правата на едните и на другите. Те не са съгласни да проливат както в миналото кръвта си за интересите на Сърбия или Гърция само защото последните се бият против общия поробител, да се жертвуват «за кръста и вярата», без от техните усилия да последва някакъв благоприятен резултат за българския народ.

Раковски подготвя ръкописа си за сръбската политика в три последователни редакции, без да бъде доволен от това, което е написал. Деликатният въпрос бил как да се каже какво мисли той, без напомнянето да бъде схванато погрешно. Убеждението, че официална Сърбия води политика в свой собствен интерес, било дълбоко. Раковски го споделя и с черногорския княз Никола, с англичанките Макензи и Ирби, по-късно с Хъмфри Сандуйт и др. Закономерно се явява при това положение решението на Раковски да напусне Сърбия и да се установи в Румъния.

В Букурещ. Раковски и княз Куза. «Бъдущност» и «Бранител»

През август 1863 г. Раковски пристига в Букурещ. Там той продължава усилията си за намиране съюзник в борбата на българския народ — този път те са насочени към осигуряване единодействие с Румъния. В тази страна неуморният революционер прекарва последните четири години от живота си.

Румъния изживява по това време период, пълен със събития, с борби, свързани с изграждането на обединената държава, за постигане на пълна независимост. В страната се разгаря остра политическа схватка между реакционните сили и княз Куза, който се явява носител на погресивни реформи. Раковски не остава чужд на тази борба. Още от началото той проявява жив интерес към външно- и вътрешнополитическото положение. За него представлява интерес също и положението на българите, които по онова време са особено многобройни на север от Дунава.

Пребивавал неведнаж в Букурещ, Раковски познава много от ръководните румънски държавници.

Възгледите му съвпадат по много пунктове със стремежите на управляващите румънски кръгове по онова време. Застаналият точно тогава начело на румънското правителство държавник Михаил Когълничеану още в началото предприема решителни мерки за секуларизиране манастирските имоти на гръцкото духовенство в Румъния. Обхващащи значителна част от територията на Румъния, тези имоти допринасят за засилване икономическата мощ на Цариградската патриаршия, против която води дългогодишна борба и самият Раковски. В трудовете си българският революционер доказва пагубната роля на гръцкото духовенство за съдбата на поробените народи в Османската империя, против народностното самоопределение. Общите интереси против един и същ противник дават възможност на Раковски да замисли издаването на нов печатен орган, с помощта на който да продължи усилията си за развитието на народния дух в България.

Новото правителство на Когълничеану подготвя поредица от реформи, сред които секуларизацията е първата крачка. В Румъния по това време живее значително българско малцинство. Избягали от притесненията на турските власти, повечето от емигрантите гравитират естествено към демократичните тежнения на правителството. Те представляват поради това опора на княз Куза в борбата му за преодоляване съпротивата на реакционните консервативни и дясно либералните кръгове. Изразител на тези тежнения е и ползуващият се с голяма известност не само сред българите Георги Раковски.

Като възлага новите си надежди върху българо-румънското приятелство, Раковски се обръща към правителството с молба да му бъде разрешено издаването на нов българо-румънски вестник. Получил разрешението, той се заема с организирането на редакцията. Интересна е програмата на новия вестник на Раковски, наименуван от него «Бъдущност»: той ще ратува за братски връзки между българския и румънския народ. Големият български революционер издига лозунга «Българи и Ромъни отвсякъде! Ключ Въстока е в наши ръце!»

Начинанието на Раковски среща подкрепа сред румънските ръководни среди. Подкрепа оказват и широки емигрантски кръгове сред българските преселници. Противодействието обаче идва от страна на богатите българи около «Добродетелната дружина». Изразители на класови интереси, които се различават по идеи от вижданията на Раковски, те правят всичко възможно, за да осуетят издаването на «Бъдущност». За да подпомогнат финансово начинанието, те поставят редица условия: Раковски да не фигурира като редактор, вестникът да смени наименованието си, защото то би дразнило османските власти, да не се допускат нападки против Турция, защото по този начин щяла да бъде поставена под заплаха търговията с отвъддунавските земи, и т. н. Различният прием на идеята за нов българо-румънски вестник сред българите в Румъния отговаряла на различията, които разделят по онова време и самото румънско общество. Раковски подкрепя горещо проектите на княз Куза и Когълничеану за провеждането на решителни реформи, насочени против едрите земевладелци. Свързани с имотните

класи, богатите българи не могат да не се обявят против начинанието на Раковски.

Първият брой на «Бъдущност» се появява на 8 март 1864 г. Той е посрещнат топло от повечето румънски вестници. Известният румънски политик и публицист Чезар Болияк пише: «Журналистиката се обогатява с още един румъно-български вестник, редактиран от Раковски, който е добре познат на всички. Този вестник си поставя за задача да просвети и поддържа румънската и българската народности и се разчисти пътят на така трънливия Източен въпрос. Важна задача! Убедени сме, че г-н Раковски ще извърши най-голяма услуга както на румънската кауза, така и на българската.» Видният румънски държавник К. А. Росети, покъсно на няколко пъти министър, поздравява «Бъдущност» и отбелязва, че покрай съюза той би искал постигането и на конфедерация на дунавските народи. Най-топли са отзивите на големия румънски учен и приятел на българския народ Богдан Петричейку Хаждеу. Той споделя идеите на Раковски по всички основни за онова време въпроси: секуларизацията, аграрната реформа, избирателния закон, отношението към опозицията и т. н. По-късно той става редовен сътрудник на вестника, като написва редица статии по важни актуални въпроси.

Отначало Раковски се стреми да не взима в «Бъдущност» рязко страна във вътрешнорумънските борби. Внасянето на проектозакона за аграрната реформа в румънския парламент обаче довежда до бурни разисквания и остри политически борби из страната. Поради невъзможност да се прокара за-

конът в камарата, където мнозинство имат реакционните партии, княз Куза разпуска народното събрание и насрочва провеждането на плебисцит. Резултатите представляват съкрушителна победа за демократичните сили. За този изход от борбата допринася и Раковски с органа си «Бъдущност».

Раковски изоставя неутралната линия на вестника и помества редица статии и материали, в които се обявява открито на страната на демократичните сили. Той подкрепя горещо проекта за аграрна реформа — този въпрос според него не занимава само румъните, а и съседния приятелски български народ. Убеден революционер-демократ, Раковски страстно защищава правото на румънския селянин да притежава земята, която обработва. Там, където народът се намира в безправно положение, бележи Раковски, там не може да има напредък. Когато селянинът е подложен на безмилостна експлоатация, не може да има никакво духовно развитие. Раковски пише и други статии, характерни за демократичните му виждания. Народите според него могат да се развиват само тогава, когато живеят свободно и без привилегии, защото «преимущество и свобода, равноправност и преимущество са неща съвсем противни едно другиму». Раковски съветва българите да не слушат съветите на богатите и да гласуват за Куза, за реформите.

Взел страна в политическите борби, Раковски предизвиква реакцията на богатите българи в Букурещ. Те оттеглят финансовата си помощ и осуетяват по-нататъшното издаване на вестника, който подкрепя мерките против едрите собственици. Лишен от материални средства, Раковски се вижда

принуден да спре «Бъдущност». В последния брой десети той помества уводна статия «Известие от редакцията», в която между другото посочва причините за спирането: възприетото поведение на богатите негови сънародници. «Тии са человеци, в главите коим е влезал един олигархически дух и изискват да всяко народно българско дело става само по тяхна воля и по тяхно убеждение! Те презират народа. . . Сичко, що са досега вършили под име народно дело, не е било такова, но водило ся е по самата точка зрение личнаго интереса и най-паче убийственаго егоизма» — пише възмутено Раковски.

След спирането на «Бъдущност» той решава да започне издаването на нов българо-румънски вестник «Бранител». Първата му грижа е да осигури новия орган материално. Това намерение остава неизпълнено — от «Бранител» излиза един-единствен брой. Причината отново се крие в същите лица, които осуетяват издаването на «Бъдущност».

Като преценява високо значението на печатния орган за просветата и революционното възпитание на народа, Раковски продължава усилията си да осигури издаването на свой вестник. Разбрал, че без солидна материална база не може да успее, Раковски се стреми да си осигури печатница. Той се обръща към болградчани с молба да му предоставят използуването на българската печатница в града заедно със съответен капитал. Опитът не успява — до края на живота си Раковски не може да уреди издаването на вестник, въпреки че цени така високо ролята на печата.

Големият родолюбец не спира усилията си за запознаване чуждото обществено мнение с нерадостната съдба на българския народ. В срещи с чужди представители той се старае да привлече вниманието им върху положението в България. Така той спечелва за българската кауза редица влиятелни дейци. През 1864 г. например той се среща с пребиваващия в Букурещ англичанин Хъмфри Сандуйт. Изпратен от «Таймс» и «Спектейтър» и снабден с препоръчително писмо от Филип Христич, Сандуйт търси Раковски, който успява да го направи убеден български приятел. По-късно видният англичанин и отличен познавач на балканските проблеми пише редица книги и статии, в които дава точни и обективни сведения за положението по българските земи.

Лишен от свой вестник, Раковски не стои бездеен — той се заема с други начинания. През зимите на 1864—1865 г. и 1865—1866 г. той урежда специални лекции по българска история за младите българчета, следващи Медицинското училище в Букурещ. На лекциите присъствуват и други българи-емигранти в Румъния. Един от най-ревностните слушатели например е Хаджи Димитър. Раковски полага много усилия за отварянето на български училища по различните градове на Румъния, за намирането на добре подготвени учители, подпомага приемането и следването на нови български студенти, урежда редица въпроси на своите сънародници. През 1865 г. Раковски успява да довърши и издаде подготвяното още в Одеса списание «Българска старина». Своите познания той употребява при различни случаи, свързани с борбата му за вдъхване самочувствие у българите, против чуждите влияния. Характерен е например един случай, разиграл се по това време в Плоещ: гърците в града се държали надменно с

българите. Веднаж в едно кафене пред широка публика от българи, румъни и гърци се повел спор около значението и древността на гръцкия език. С помощта на езиковите си обяснения Раковски показал, че редица гръцки думи са от български произход — аргумент, че българският език съществувал преди гръцкия. Посрамени, гърците избягали, а българите, както пише очевидецът на тази случка Ив. Касабов: «оттогава окуражени, обърнали работата съвсем противоположно с тези гърци, започнали да ги подиграват и презират».

Последни години. Свалянето на княз Куза. Българските чети. Болест и смърт

При тези условия идва и началото на 1866 г., когато острите вътрешни борби в Румъния завършват с преврат и изгонването на княз Куза.

Свалянето на румънския владетел сварва Раковски в Букурещ. Оказал гореща поддръжка на политиката на реформи, убеден революционер-демократ, Раковски вижда опасността от преврат. Според Панайот Хитов той даже предупреждавал румънския владетел за съществуващата опасност. Същевременно той поддържа връзки с К. А. Росети — един от извършителите на преврата. След установяването на новото правителство Раковски е бил потърсен и му било предлагано да събере доброволци, които да окажат съпротива при евентуално нахлуване на турски военни части през Дунава. Раковски имал и лични причини да се опасява от подобно

нахлуване — посрещнат с неодобрение от Високата порта, новият режим в Румъния можел да даде повод за турска окупация на васалната Румъния. Търсен години наред от турското правителство като изтъкнат бунтовник, опасен за сигурността на империята, Раковски можел да се окаже в тежко положение. За да избегне подобна евентуалност, той организира собствено разузнаване в Гюргево срещу Русе. Негови близки редовно го информират за движението на турските военни части покрай Дунава и във вътрешността на страната. Съществуват данни, че заедно с представители на румънското правителство той е обсъждал и възможностите за съвместни действия на българи и румъни срещу евентуална турска инвазия, като е предлагал и свой план, за който по-късно говори румънският военен министър Лекка.

Превратът в Румъния е дело на така наречената «Чудовищна коалиция» — сговор между консерватори едри земеделци и дясното крило на либералите, представители на едрата румънска буржоазия. Това са кръговете, срещу които Раковски с толкова страст воювал по страниците на «Бъдущност». Опасението от турско нашествие в първите дни след преврата минава. Управляващите кръгове в Румъния обаче, които добре познават Раковски, не желаят да сътрудничат с подобен идеен противник. Те полагат по това време усилия да постигнат някакво споразумение с Високата порта, което би ги гарантирало от турска страна. В средата на март 1866 г. в Цариград е изпратена специална румънска делегация. Новият румънски режим има интерес от разбирателство с Турция — в страната започнали вълнения на есляни

и на граничари, които заявявали, че не признават свалянето на княз Куза. При това положение новата власт бърза да вземе мерки за самозащита. На полицията било наредено да следи много румъни и чужденци, известни със симпатиите си към свалення режим. Между тях е и Раковски, проявил се като приятел на Когълничеану и поддръжник на Куза, активно действувал против интересите на реакционните кръгове в страната.

Естествено е при това положение безпокойството на Раковски. Той не може да не се опасява от евентуално споразумение между новите румънски управници в Букурещ и Високата порта. Гонен от румънската полиция по политически причини, многократно изискван от турското правителство, Раковски можел да бъде арестуван и предаден на Турция. По този начин румънското правителство би демонстрирало пред турците добрата си воля в момент, когато било заинтересовано да нормализира отношенията с Високата порта. От друга страна, то би се отървало от един политически противник, който би могъл да създаде неприятности. Като има пред вид тези възможности, Раковски решава да се махне от очите на полицията. Заедно с Панайот Хитов той заминава към Браила. Следен от румънските полицейски власти, той протестира пред румънския министър на вътрешните работи. «Кажете на нашия общ приятел господин Росети, министър и т. н. — телеграфира Раковски до близкия свой адвокат Петреску, — че тукашната полиция ме преследва открито, по чия заповед и защо, не зная. Вие знаете добре, че аз съм дошел тук по мои собствени работи и че аз не се меся в нищо досежно политиката.» Отишел в Галац, той е

посъветван от руския консул в града да премине в Русия. Към 6 април Раковски е вече на руска земя и се спира в Кубей. Там го спохожда болест, която като предупреждение за бъдещите неволи го приковава за три седмици на легло. Пооправил се, той отива в Киприановския манастир, откъдето през Кишинев се прехвърля в Одеса.

По това време в Румъния стават важни събития, които засягат и Раковски, и съдбата на българската емиграция в страната. Турция започва в края на май да струпва войски срещу румънския бряг, отношенията се обтягат, опасността от турско нахлуване става реална. Румънското правителство се вижда принудено да вземе редица мерки за самоотбрана. То организира и доброволчески отряди, като се обръща и към чужденците, живеещи в Румъния. При това положение то търси сътрудничеството и на българите. Военният министър Лекка дири Раковски, «за да действува оно, що предлагаше след 11 февруари» (т. е. след преврата).

Емиграцията ни в Румъния по това време е разделена на три течения: старите, групирани около Добродетелната дружина, революционното крило начело с Раковски и либералната буржоазия, към която румънското правителство се обръща за съдействие. Румънските политически ръководители се свързват с Иван Касабов, който създава Таен централен български комитет за ръководство на предстоящите действия. В комитета влезли освен Касабов, още и Димитър Диамандиев, Иван Адженов, Атанас Андреев и др. Сключен бил «Акт за свещена коалиция между румъните и българите», съгласно който българският комитет можел да действува

само със съгласието на румъните. Тези събития остават неизвестни за Раковски.

Убеден в необходимостта от вдигане на въстание в България, Раковски обикаля по това време приятелите си, отива и при благодетеля Николай Миронович Тошков, за да узнае мнението на одеските българи по проектираните въстания. Богатите одески търговци обаче отказват помощта си. Тошков се извинява с търговски загуби и не дава исканите средства. При това положение Раковски решава да се върне обратно в Букурещ.

Не е известно кога точно той стига в румънската столица. Най-вероятно е това да е станало през септември 1866 г. — по спомените на Хитов лятото отминавало. Пристигнал там, Раковски научава подробно за всичко от приятеля си Димитър Диамандиев. Той потърсва Касабов да му иска сметка. Касабов се преструва, че не знае нищо. Последвала бурна сцена. Разривът между Раковски и Касабов бил окончателен.

Раковски не одобрява политиката на Тайния централен български комитет. Той негодува, че емигрантите били подлъгани да си оставят работата и да постъпят в служба на чужди интереси. «Ако утре се покаже сгодно време, хората вече няма да ни повярват, защото много пъти сме ги лъгали» — казва той, като има пред вид и изживяното през 1862 г. в Белград.

Разочаровал се във възможността да получи съдействие отвън, разбрал, че не може да се надява на безкористна помощ от страна на никое от правителствата на балканските страни, Раковски съзнава

дълбоко, че българите могат да разчитат само на собствените си сили. През последните години от живота си той насочва цялото си внимание към организирането на български чети, целта на които била да минават в пределите на България и с оръжие в ръка да се борят против потисника. Скъсал окончателно с дейците около Тайния централен български комитет, които отначало търсели сътрудничеството на Румъния, а впоследствие клонели към споразумение с Високата порта и изграждане на дуалистична държава, в обтегнати отношения с Добродетелната дружина и особено с нейния ръководител Христо Георгиев — точно по това време «старите» се стремят да постигнат споразумение със Сърбия и да изградят обща южнославянска федерация, — Раковски подготвя и написва своя «Привременен закон за българските чети». Като вгражда в него целия си дългогодишен революционен опит, Раковски се стреми да изгради здрава основа за дейността на четите.

Така преминават последните месеци от живота на Раковски. Той хвърля всичките си останали сили в подготовката на чети въпреки страданията от коварната болест, започнала да го мъчи по това време. Станал център на революционното движение сред българската емиграция, Раковски се прехвърля в Синещ. Около него са Панайот Хитов, Филип Тотю, Васил Левски и други изтъкнати български революционери. «Той се трудеше с всичките си сили да подпомогне четите в 67 година, които минаваха из Влашко за у Турско»— пише за този период непосредствено след смъртта му Панайот Хитов. Според стария хайдушки войвода Раковски не гледал, че болестта го вече надвивала, не гледал, че няма с

какво да живее, а само тичал от приятел до приятел да подканя, да увещава, да изисква помощ за четите. Успоредно с подготовката на четите той работи и над последния останал недовършен свой труд «Българските хайдути». През юни той се връща в румънската столица и се настанява в лозята край Филарет, във вилата на братя Мустакови. Силите все повече го изоставят и едва 47-годишен, на 9 октомври 1867 г., в два часа след полунощ той издъхва. Погребението му се извършва на 10 октомври 1867 г. в букурещките гробища Щербан водъ. На него се стичат хиляди българи — и приятели, и противници. Дошли и много румъни, ръководни политически дейци, представители на чуждите сили. Всички чувствуват: отивал си един велик българин, създал епоха в развитието на своя народ, отдал целия си живот, всичките си сили на борбата за освобождението на своето поробено отечество. Оставало обаче неговото богато книжовно и революционно дело като урок и поука за бъдните поколения.

*

Днес, век и половина след раждането и повече от сто години от смъртта му, делото на големия син на българския народ може вече да бъде преценено точно. В перспективата на времето се оценяват безпристрастно и вярно редица прояви и черти, мисли и идеи, които не са загубили и сега значението си, които издигат Раковски далеч над съвременниците му, превръщат го в мислител, общественик и революционер, близък до нас. За да се разберат обаче правилно тези негови черти, необходимо е да се познава специфичната обстановка в България и на Балканите през началото и средата на XIX в., когато живее, твори и се бори Раковски. В която област и да се развива, неговата дейност носи освен това белега на неговия темперамент, на неговия характер и разбирания. В това съчетание на историческа обстановка и лични качества израства образът на един неспокоен дух, рядък патриот и борец, с широки и разностранни интереси, оставил траен спомен в паметта на своите сънародници, в историята на българския народ, в историята на Балканите.

Ползуващ се с широка популярност не само сред свои, но и сред чужди, постоянно в движение, Раковски отдава всичките си сили в служба на народа си. Неговото име става легенда още приживе. Добре е изразил чувствата на сънародниците му архим. Натанаил: «Как да каже человек — не знам — пише той в едно свое писмо до него. — Ту те слушаме полковник български в Белград, ту те слушаме съпроводник сърбский в Букурещ, ту затворен във Видин, ту закован в Свищов, ту редактор «Будущности». Дай боже само да е на добро!» Сякаш тези редове между другото е имал пред вид народният поет Иван Вазов, когато пише в безсмъртната си «Епопея на забравените»:

Един само буден сред толкова спящи,
ти един за всички като демон бдящи
работи́, бори́ се, стреска̀, вълнува̀,
тук мъдрец замислен, там луда глава,

мрачен узник в Стамбул, генерал в Балкана,
поет и разбойник под съща премяна,
мисъл и желязо, лира и тръба:
всичко ти бе вкупом за една борба.
Историята има да се позамисли
в кой лик безсмъртен тебе да причисли. . .

ЛИЧНОСТ. ДЕЙНОСТ. ТВОРЧЕСТВО

ХАРАКТЕР. ЛЮБОВ КЪМ ОТЕЧЕСТВОТО

Изживял много горчивини и лишения, гонен, винаги неспокоен, Раковски проявява горд и независим характер. Надарен със забележителна наблюдателност, той е смел, непоколебим, решителен. В него няма притворство, той е искрен и прям — качества, които му създават много неприятности в и без това тежкия му и напрегнат живот. В едно свое писмо по повод направен опит за натиск над него Раковски пише: «Аз мекере не ставам, нито на пари се кланям! А колко за уреждане на редакция, не ща учители. . . Моят характер не търпи никакъв господар над себе си, и то ме е докарало да се отлъча от милое си отечество. То може да е погрешка в мене, но какво да сторя, аз съм привзет от нея и тъй ще си отида до гроб.» Раковски признава само един господар над себе си — своя народ. Каквото и мнение да има по един или друг въпрос, той е готов винаги да отстъпи, или както лаконично сам го е изразил: «Аз излагам мнение си, но всякога съм готов дето каже народа, и аз там!»

Каквито форми и да взима, в каквито области и да

се развива, дейността на Раковски е пронизана неизменно от мисълта за свободата, за изграждане независим живот на българския народ. Големият наш родолюбец се опълчва срещу всичко, което пречи за постигането на тази светла цел. Същевременно той се старае да разпали националната гордост в българина, да събуди заспалото му чувство за народност, да го подтикне към просвета, към знание, да му посочи пътя към прогреса. В живота на пламенния възрожденец няма нищо по-високо, по-скъпо от отечеството. Любовта му към народа представлява «язва неизцелима в сърцето», както сам споделя със свои близки. Отказал се от мисъл за собствено семейство, за дом и щастие, Раковски отдава всичките си сили в служба на народа. За лично щастие има място едва след като «старобългарски Бял-бог ся умилостиви и даде и нам светли дни», когато народът, който Раковски поставя най-високо в живота си, постигне свободата си. «Отечество и народност — пише той — са две най-хубави, най-сладки и най-утешителни думи за чувствителния човек и той жертвува за тях всичко, що има най-драгоценно на света.» Според него всеки е длъжен да принесе полза на народа си, да го предпази от врагове и нападки. Който пренебрегва тази си длъжност, той според Раковски «не е словесен човек, но едно безсловесно животно, което се появява на света и свършва живота си, без да остави никакъв спомен с делата си». Раковски изживява много тегла, минава през много бури, но решимостта му не се накърнява. «Додето ми държат крака и ръце и додето усещам и най-малка умна сила в себе си, не ще престана да работя в полза на народа си, когото съм от младини толкоз

силно възлюбил и от когото нямам друго по-драгоценно на света» — определя той своето жизнено верую. Слял съществуването си с нуждите, страданията и стремежите на своя народ, той живее с неговите радости и мъки, с неговите болки и успехи. Тази любов към отечеството според Раковски «превъзходи сичките световни добрини и тя е най-утешителна мисъл на чъловека на тойзи свят». Тя е, която дава сили на човека да понесе всички страдания, да даде всичко, което има «най-драгоценно на света», да даде дори и самия си живот. Цялата дейност на Раковски е доказателство за искреността и дълбочината на неговата беззаветна любов към родината му.

Колкото е обичал силно българския народ, толкова и силно е мразел Раковски неговите врагове. Независимо какви са били — чужди или свои, — те привличат неговата ненавист, срещу тях той се бори с всичките си сили и възможности. Всеки, който пряко или косвено потиска и граби народа, спъва развитието му, слага пречки по пътя му към свободата, е смятан от Раковски за негов личен враг. Отношението на пламенния родолюбец към всекиго се определя не от неговите лични чувства и предпочитания, а от интересите на българския народ, от отношението, което всеки един имал към борбата на българите за освобождение. Чувствата на Раковски към врагове и приятели на българския народ са силни, наситени със страст, без задръжки и отсенки. За тях Иван Вазов пише така правдиво и точно:

Твойта вражда беше вражда сатанинска,
твойта любов беше любов исполинска,

любов без съмнение, без свяст, без предел,
що кат кръст огромен ти беше понел.

РАКОВСКИ — ОСНОВОПОЛОЖНИК НА БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНОРЕВОЛЮЦИОННО ДВИЖЕНИЕ

Вяра в силите на народа. Роля и подготовка на четите

На основата на този свой характер, на любовта си към отечеството, на стремежа си към свободата, Раковски изгражда и своята идеология. Неговите виждания се градят при съществуващите тогава условия, обуславят се от конкретните обстоятелства.

Обективните исторически условия определят характера и задачите на българската национална революция. Българският народ страда едновременно под национален и социален гнет. Носител на националния гнет, османската феодално-деспотична система е същевременно носител и на социалния гнет. Борбата против нея представлява борба не само за национално, но и за социално освобождение. Необходимо е поради това провеждането на национално-демократична революция: премахване на чуждия народностен гнет, свързано едновременно с освобождаване на българското буржоазно общество от оковите на османския феодализъм.

Успоредно с този процес върви и културната революция на българския народ, борбата за черковно-национална независимост, за родно училище. Изграждането на българската просвета крие дълбоко демократичен характер. Заедно с изграждане на черковната независимост тя създава здрави предпоставки за повдигането на политическото съзнание на българския народ, за превъзмогването на робския дух, за подготовката на народна интелигенция, която след това трябва да заеме своето място в подготовката и ръководството на националнодемократичната революция. За разлика от либералните просветители Раковски не вижда черковния въпрос и просветното дело като крайна цел, а като средство, етап в борбата за освобождение.

Раковски излага идейните си виждания още в «Горски пътник». В своята поема той разобличава последователно силите, които са причина за страданията на българите: османската феодална власт, висшето гръцко духовенство и българските чорбаджии, верни крепители на турската власт. Против тях е необходимо да се води борбата. За Раковски това е справедлива борба, която не може да не завърши с успех:

Правда народна наша ищими!
Кой може да ся нам съпротиви?

Раковски вярва в революционните възможности на българския народ. В случая той има пред вид на първо място селяните, които съставляват по онова време огромната част от населението на България. За тяхното положение той пише многократно в своите вестници, помества десетки статии и дописки за тежкото им положение, за насилията, на които са изложени. Раковски защищава техните интереси. В тях той вижда и главната движеща сила на бъл-

гарската национална революция. На тях той разчита, когато чертае своя «План за освобождението на България» от 1861 г. По-късно, по време на борбата за аграрна реформа в Румъния, Раковски излага вижданията си за уреждането на аграрните отношения, засягащо и положението в България: само оземляването и даването пълни права на селяните може да осигури прогреса.

Надеждите си за вдигане на народа Раковски възлага върху четите. За пръв път в нашата история той дава идеята за определена политическа насоченост на освободителното движение. Не отделни хайдушки акции за лична мъст, а организирани чети, целта на които е народното освобождение — това проповядва Раковски. Под негово влияние много стари хайдути се отказват от индивидуалните си акции и се обръщат в съзнателни борци за национална свобода. За това влияние пише например Христо Македонски: «Нашият кръгозор се разшири — споделя той — и ние разбрахме нещо повече от това, което знаехме. Дотогава ние смятахме, че нашата крайна цел е да станем хайдути и да отмъщаваме за лични обиди, оскърбления, злоупотребления, убийства; от Раковски ние научихме, че има и друга, по-благородна деятелност. Думата бунтовник се запечата в главите ни. Ние не искахме да сме прости хайдути, да отмъщаваме за себе си, за домашните и приятелите си. Ние искахме да станем бунтовници, за да помогнем на бедния наш народ да се избави от ярема, който го подтиска и мачка.»

Раковски е убеден, че освобождението на българския народ може да се постигне по пътя на общонародната въоръжена борба:

Народ, кой своя правда желае,
мила свобода и прелюбезна,
тряба с'оръжие да я добие,
с жъртва голяма и скъпоценна!

— пише той в «Горски пътник». Естествено е при това положение той да обърне внимание върху изграждането на въоръжените сили на народа, които трябва да изнесат борбата против все още силната Османска империя.

Според Раковски борбата на народа следва да се води в планините — там, където малък брой борци за свобода могат да спрат превъзхождащите ги по брой неприятелски сили. «Главное правило — пише той — ще бъдат хайдушките горски боюве.» Затова и в плана си за въстание от 1861 г. той предвижда настъплението на българските въстанически сили да се води по билото на Стара планина от сръбската граница, та до Търново и Черно море.

Подготовката на българските въоръжени сили според Раковски е немислима в пределите на Турция. Поради тази причина той се стреми да използува всеки благоприятен случай да организира въоръжени части на територията на съседните държави. Като използува влошаването на отношенията между Османската империя и Сърбия или Румъния, той се стреми да получи разрешение от съответните правителства да събере свои доброволци и да изгради български въоръжени части. Така например е създадена първата българска легия през 1862 г. Положил забележителни усилия да я подготви във военно отношение, Раковски заляга и за снабдяването ѝ с всичко необходимо за тогавашните изисквания на

водене бой: оръжие, инженерно имущество, карти, лекари. Особено внимание той обръща на подбора и подготовката на командния кадър, както и на изграждането на единен ръководен център. Разработените планове за въстание сочат за правилните в много отношения виждания на Раковски: значението на инициативата, изненадата, дисциплината и т. н. Особени грижи той полага за предварителното разузнаване на намеренията и силите на противника. При ред свои акции той подготвя истинско военно разузнаване и в тила на врага.

Раковски изработва «Привременен закон за народните горски чети» от 1 януари 1867 г., в основата на който слага като изискване желязната дисциплина, честността, послушанието, отказване от пиянство, от лъжа и кражба. Той поставя въпроса и за единно централно ръководство на освободителната борба, така необходимо за успеха на всяко движение. До края на живота си обаче той не успява да стигне до идеята за необходимост от предварителна и всестранна подготовка на народните маси вътре в страната, за широка предварителна разяснителна дейност, която следва да предхожда вдигането на въстание. Липсата на изградена революционна организация в досег с най-широки народни маси осъжда предварително всяко движение на неуспех независимо от внимателната подготовка на военните части, които Раковски замислял да прехвърли през границата. Тази негова слабост произтича от ранния период, през който той работи.

Неуморната дейност на Раковски за организиране на въоръжена борба раздвижва умовете и

сърцата на съвременниците му. Той непрекъснато зове, подтиква, учи. По време на създалата се революционна ситуация през 1861—1862 г. Раковски пише на свой дописник: «Ах! Де ся сега родолюбиви българи да ся решат да мрат и да освободят беднаго си народа от тиранство! Едно юначко в Стара планина движение сичко можи да уничтожи. Там, там нашя свобода ще се основе! Може ли да бъди по-горко и по-жалостно положение от нашето днес? Священни ни въпрос потъпкан, народната ни чъркова затворена, учители в Македония ся гонят и в тъмници затварят, народ ни ся насила приселва, що остава веки за нас, бедни българи? Не е ли по-сладка от всички тия една юнашка смърт? Смислети хубаво, братия, и решете вие сами.» И по-късно добавя: «По-добре една маломинутна с възторг сладка смърт, нежели мършаво от дълга болест или от слаба старост гноящо издихание.» Раковски е готов да предвожда народното движение, щом му съобщат. Той изработва и конкретни планове за освобождението на България, в които обмисля общото действие съвместно с балканските страни. «Един всеобщ удар ще реши нашая будущност. Свобода или смърт!» — това е неговият повик към народа.

И действително зовът на Раковски отеква сред сънародниците му. Под негово влияние се образува първият в страната комитет, предтеча на широката мрежа, която по-късно чертае епопеята на Априлското въстание. «Брате — пишат на Раковски младежи от Цариград, — не може да ся търпи поганско иго, от ден в дне по-зле отива, всеки ден убийства в милое ни отечество България. Ах, до кога ли?

Български народ е многочислен, храбр и постоянен, но кой ще стане български Гарибалди? Всеки казва: «Надежда е на дяда Раковски!» Неуморният революционер подканва всички българи на борба за свобода. Като има пред вид това негово високо патриотично дело, проф. Хр. Христов пише: «Той пръв призова народа към всеобща борба за национално освобождение. Пръв възпитава цяло поколение смели революционери. Неговият глас прозвучава като удари на камбана, като зов на бойна тръба, която подтиква народа към всеобща освободителна борба.»

Против чорбаджийството, против привилегиите

Раковски има определено отрицателно отношение към българските чорбаджии. Още в «Горски пътник» той пише за тях:

Имя еничерско те носят,
околните села са разделили.
С гордост чорбаджии ся зоват,
народ заробен са усвоили.

Тези чорбаджии Раковски познава още от ранни години. Като наблюдава деянията им, той се провиква: «Жалко е да гледа човек такива безсрамни и безчеловечни дела, извършвани от българи над свои събратя! Такива губители на само стават препятствие за българское просвещение и облекчаване на бедний наш народ, но еще и те сами го угнетяват и му дерат кожа!» И добавя: «Дали няма да дойде ден да дадат отговор за свои безчеловечни дела?» Раковски дели чорбаджиите от останалия народ. Богаташите чорбаджии са според него хора, които представляват «камен притъкнение българского просвещения и образования». Те са помощници на турските управители и гръцки владици при угнетяването на народа. След като Раковски храни такива чувства, разбираема става мисълта му, когато пише: «като казваме народ, разбираме всички добри българи, като изключваме чорбаджии».

Страстен привърженик на демократическите тенденции, Раковски се обявява и против всякакви привилегии. Гордост представлява за него обстоятелството, че българският народ не познава подобни преимущества. «Всички българи са благородни и се почитат помежду си»—пише той. Най-голямата титла сред сънародниците му е «ваша милост», но тя се казва всекиму — и на богатия, и на бедния, без разлика на богатство и достойнство. Раковски посочва в едно свое писмо как когато бил в Русия, бил запитан от едно сфициално лице дали познава Княжески (Захари). Официалното лице се интересувало дали той е някакъв княз в България. «Аз с насмейване отговорих — пише Раковски, — че между нас, българи, няма князове и княжоци, но всички сме равни.» За Раковски там, където има равноправие, там се наблюдава нравствено и материално развитие, а там, където съществуват привилегии, там царува изостаналост и регрес. И още едно изискване вижда Раковски:

народът трябва да бъде свободен. Свободата и равноправието са предпоставка за развитието и напредъка.

Раковски като политик

В своите виждания Раковски проявява реалистичен поглед. Той следи зорко вътрешното и международното положение на Османската империя и се стреми да действува съобразно с конкретните условия и възможности. Нерядко той прибягва до компромиси, за да се приспособи към действителността. По тази причина например в «Българска дневница» и в началния период от излизането на «Дунавски лебед» Раковски щади турското правителство, за да може по този начин да постигне другите си цели: да покаже злоупотребите на султанската администрация, да изобличи беззаконията на гръцкото духовенство и българските чорбаджии, като същевременно вестниците му могат да проникват безпрепятствено в Османската империя, за да стигнат до народа. Компромисите Раковски приема тогава, когато те са в интерес на освободителното движение, като временни разрешения, които не стоят в противоречие с основните му виждания.

Убеден революционер, Раковски в известни моменти се отказва от въстаническите действия, когато преценява, че условията не благоприятствуват успеха. Опитен политик реалист, той се счита с действителната обстановка и проповядва вдигането на бунт само тогава, когато съществуват благоприятни предпоставки за сполука. Когато не са налице подобни условия, той се стреми да предвари

необмислените и вредни за освободителното дело движения. Раковски съветва към размишление, към мъдро, обмислено движение, а не хвърляне в авантюри, които носят гибел. Сам за себе си той пише, че е «много пъти страдал от такива глупави движения и изгубил цвет младости си в мрачни тъмници».

Роден политик, Раковски стига отрано до мисълта за необходимост от общи действия на поробените балкански народи срещу властта на султана. Той разбира добре, че само с обединени усилия те могат с успех да се справят с мощта на вековната империя. Проникнат от това убеждение, пламенният български родолюбец се стреми с цялата си енергия и воля да осъществи единодействието. Той се старае последователно да убеди сърби, гърци, румъни във взаимната изгода от сътрудничество. По този път Раковски изпитва не едно разочарование, мени посоката на усилията си, търси все нови и нови възможности, за да стигне накрай до убеждението, че българският народ може да разчита на първо място на собствените си сили. Раковски и докрай не се отказва от мисълта си за изграждане съюз на балканските народи. От собствения си жизнен опит обаче той разбира, че това не може още да се постигне чрез съюз на правителствата, на владетелите, а между самите народи. И в това отношение той се явява като пръв български деятел, който израства като деец от общобалкански мащаб — разбиранията му в тази насока подпомагат развитието на българската революционна идеология. Търсенията му, дори лутанията му имат голямо значение за възхода на българското национално революционно дви-

жение. Някои негови качества са дали основание той да бъде характеризиран като «мечтател безумен». В действителност Раковски изпъква като пресметлив реалист, политик с трезво отношение към събитията.

Отношение към балканските народи

Раковски храни горещи симпатии към балканските народи, с които българите живеят в една географска област. Той е убеден привърженик на тяхната свобода и независимост. Големи са заслугите му за установяване на сътрудничество в различни моменти между българи и сърби, черногорци, румъни, гърци.

В дейността си Раковски изпитва влиянието на балканската среда, в която живее, работи и се бори. Много мисли, прояви и идеи на българския революционер, за които иначе съществуват оскъдни или недостатъчно ясни сведения, стават разбираеми на фона на междубалканските отношения. Раковски подкрепя борбата на поробените народи срещу чуждата власт независимо от това, къде се води тази борба: в Херцеговина, Епир, Черна гора, Йонийските острови, Тесалия и по-далеч. Той манифестира солидарността си с всички, които се борят по онова време за национално и социално освобождение.

Прекарал значителна част от живота си в Сърбия, Румъния, Черна гора, Гърция, Раковски не само че изпитва влияния, но и сам въздействува върху съз-

нанието на другите балкански народи. Син на поробен народ, той успява да се наложи с качествата си, да бъде търсен и приеман като авторитетен представител на българите. Без да има зад гърба си възможностите на организираната държавна власт, той съумява да представи достойно своя народ. Още в Нови Сад той е първият българин, който запознава напредничавата сръбска интелигенция с българските проблеми, нужди, интереси. Той работи по-късно като български представител в сръбската столица, ръководител е на революционните български среди, деец с несъмнени дарби и възможности, за които сръбското правителство държи сметка. Когато става нужда да бъде изпратен в Атина подходящ представител, изборът на сръбското правителство пада върху личността на Раковски тъкмо поради неговите качества на балкански деятел: под сянката на Акропола той представя сърби, черногорци и българи, стреми се да постигне включването в борбата и на гърците. Както отбелязват по-късно сръбски автори, становищата му изиграли определена роля за ограничаване гръцките претенции на север към чужди етнически за тях земи. Отишел в Румъния, Раковски и там се налага с авторитета си, с вижданията си. Подкрепил прогресивните мероприятия на княз Куза и Когълничеану, той е търсен и от управляващи, и от опозиционни дейци. След преврата от 1866 г. той е преследван от заговорниците като лице, което има действителни възможности да предприеме някакви стъпки в подкрепа на свалените режим. Преценен от реакционните султански власти като особено опасен деец за сигурността на империята, той е следен внимателно във всяка своя крачка.

Много са последователните опити на Високата порта да сложи ръка върху своя политически противник. Турското правителство предприема постъпки пред австрийските власти, пред княз Александър Карагеоргиевич, по-късно пред Михаил Обренович, пред румънското правителство, като изисква предаването на «опасния смутител». Тези постъпки на Високата порта също представляват косвена преценка за личността на големия български революционер, за значението, което се отдава на дейността му.

Като добър познавач на българските и балканските проблеми, по това време Раковски е търсен и от представители на европейските сили, предлага му се да подготви обзори, като посочи и българското становище по основните въпроси на българската и балканската политика. Негови изложения стигат до Петербург, до Виена, до Париж. Френският консул в Мостар, известният по-късно познавач на балканските проблеми Огюст Дозон, например говори за Раковски с френския министър на външните работи. «С удоволствие ще бъде посрещнато някакво Ваше изложение върху политическото и религиозното положение в България» — му пише от Белград Шарл Арен, като има пред вид искането на френския консул. Запазен е в ръкопис мемоар до княз Горчаков — в него Раковски говори за болките на българите, които винаги «ще обичат русите като свои единородни и единоверни братия». Навсякъде големият български възрожденец застъпва интересите на своя народ, спомага за изясняване на неговите искания, на неговите права на фона на общото положение на Балканите.

Чувствителен към народните страдания, Раковски

откликва на всичко, което става из неговата родина. Едновременно с това той съчувствува и изживява всяка беда, сполетяла и останалите балкански народи. Като преценява колко пагубна е реакционната султанска политика по отношение на Сърбия, Черна гора, Влашко и Молдова, Херцеговина и др., той негодува против чуждите държави, които не реагират срещу беззаконията. «Що се отнася до другите сили — пише той, — ние просто ще забележим, че при подобни обстоятелства, когато се касае до убийство на цели народи, и мълчанието представлява съучастничество!» Като не може да понася повече несносните притеснения, народът в Херцеговина въстава. Раковски следи с нескрита симпатия сраженията, които храбрите херцеговинци водят срещу турските войски. Справедливата борба на поробените се увенчава с редица победи. За да запази своите себични интереси, Австрия се намесва и в края на 1861 г. минава границата, за да разруши укрепленията на въстаналите херцеговинци. «От наша страна ние ся признаваме — пише изумен Раковски — из начяло никак не щехме да повярваме това известие, толкова ся видя нам невероятно!» Намесата против народните борци обаче представлява факт, действията на австрийските войски подпомогнали насилническата политика на Османската империя. Както духовито пише по този повод Раковски, намесата на австрийските имперски войски против въстаниците в Херцеговина напомняли баснята на Лафонтен за вълка и агнето.

Въпреки недоразуменията с гръцкото духовенство Раковски горещо защищава правата на гръцкия народ върху Йонийските острови, права, отричани

от английското правителство. На гърците там според Раковски трябва да се даде свобода, а не с тях да се разпорежда английският губернатор. Той не пропуска да се застъпи за правото на румъните да се обединят в една държава, за усилията на черногорците, критяните и епирците да осигурят свободата си.

Интересни и разнообразни са връзките, които Раковски поддържа на Балканите и използува в интерес на българския народ. Между неговите близки познати са изтъкнати представители на интелектуалните среди в балканските страни като например Данило Медакович, Джордже Попович-Даничар, Михайло Полит-Десанчич, Змай Йован Йованович, Богдан Петричейку Хаждеу, Чезар Болияк, д-р Карол Давила, Константин Зикос, Кукулйевич и др. Във връзка с плановете си за освобождение на родината той поддържа близки връзки с ръководни политически дейци като държавните глави на балканските страни княз Александър Карагеоргевич, княз Михаил Обренович, княз Куза, княз Никола Петрович, с министър-председатели и министри като Михаил Когълничеану, К. Росети, Брътиану, Крецулеску, Дим. Лекка, Д. Кареади, Гарашанин, Филип Христич, Константин Николаевич, Йован Ристич, Мирко Петрович, Маша Вървица, с Ал. Маврокордатос, Канарис, Й. Колетис, Кумундурос, с Мехмед Али паша, Хюсни ефенди, Рашид Мустафа паша и мн. др. Широки връзки е поддържал Раковски с революционните среди. Навсякъде той е на страната на демократическите сили, на прогресивните кръгове, в борба против реакционните противонародни сили.

Политиката към западните сили. Русия — покровител на българския народ

Като преценява голямото значение на политиката на западните сили по отношение на Източния въпрос и влиянието, което тя има върху борбата на българите за свобода, Раковски се интересува живо от нейните ходове на Балканите. Той е разочарован от враждебното държане на Запада към народите, борещи се за своите права, за извоюване на независимостта си. Помощта, която европейските сили оказват на Османската империя по време на Кримската война, възмущава Раковски. С гняв той пише в «Горски пътник» за тяхната противонародна политика: докато османските власти «българска кръв немилно пият», то

Западна Европа то не познава,
с силни войски уръжье движи,
турци неверни тя защитява,
царю же беззаконну помага.

Българите не могат да вярват на обещанията на западните сили. Ръководителите на тези страни се стремят да поробят народите:

Техни ся добрини отровни цвят
от смъртоносна ядн'усойка.
Ищат да завладеят цял свят
с хитра лъскателна политика!

Западната дипломация се стреми да запази съществуващото положение в Турция, защото извлича

от него печалби за себе си. Обърната в полуколония, Османската империя представлява непресъхващ извор за печалби:

Спекуланти от цял свят
стекли се в турско царство
като пчели на мед.
Черпят му все богатство!

Като следи политиката на западните европейски сили, Раковски отбелязва, че в нея няма нито човеколюбие, ни любов към ближния, нито вяра, «всичко е особена корист и лична полза! Правото на по-силния днес владее!» Старанието на тези сили да поддържат европейския мир представлява за Раковски само едно празно извинение, лъжливо покривало, под което се крият себични интереси, формула, на която вярват само неопитните политици. «Европа — пише Раковски в една своя статия — не се трогва от мъките на християните. Тя чака може би нови могили от убити, за да се заинтересува.» Раковски преценява точно обективните резултати от тази насока в политиката на европейските сили по отношение на българското националноревюлюционно движение. Той подчертава, че тяхното поведение пречи на българите да се освободят. «А най-срамното за человещината е, че самата тази образована християнска Европа бездушно възпрепятствува на народите, които толковечно тъжат под тежко мюсюлманско иго, възпрепятствува им, казваме, да отемнат похитената от губителите им турци мила свобода, бащина земя, народните си права!»

Като политик реалист Раковски има пред вид

възможностите на западните сили, решаващия им глас при разглеждане на въпросите в Цариград. Затова той нерядко се мъчи да убеди техните ръководители в интереса им да удовлетворят исканията на българите. В своите вестници той привежда редица аргументи в това отношение. Дълбоко в себе си обаче той е убеден, че те са враждебно настроени към българския народ, защото политиката им се определя само от егоистичния им интерес.

Съвсем друго е отношението на Раковски към Русия, към братската страна, която е помогнала най-много за разгромяване силите на Османската империя. През 1853 г. той организира широко разклонена мрежа от съзаклятници в помощ на настъпващата руска армия, която носи свободата. Израз на вярата си в Русия Раковски дава още в «Горски пътник»:

Север же помощ ще нам даде,
братска любов ще нам покаже.
Дълг свещен го на това зове,
никак от нас не ще се откаже!

В обясненията към поемата Раковски посочва, че надеждите на българския народ за освобождение са свързани с руските победи над Турция. Същата мисъл той изказва и в много други свои трудове. В писмо до виден българин в Петербург от 1858 г. той пише, че България може да обърне поглед за помощ само към Русия, към тази силна държава, «коя с неизказана храброст и с безчислени жертви в разни времена освободи цял свят от лютия бич на турское варварство и насилие». Цялата политика на Раковски е пропита от това отношение на вяра в

освободителната мисия на великата славянска страна. «България очаква с умилен поглед помощ и спасение от человеколюбивите наши могуществени единоверни и единородни братя» — пише той при различни случаи. Затова Раковски е загрижен за руското влияние в Османската империя, старае се да го поддържа и подкрепя. При условията там, дето всичко «се купува със злато и сребро», важно обстоятелство представлява наличието на достатъчно и добре подготвени дипломатически представители. Докато западните страни харчели значителни средства за увеличаване влиянието си там, Русия не отпускала никакви средства, подпомагала Цариградската патриаршия в религиозния спор с българите, представена била в Цариград и из страната от неподходящи дипломати. Раковски съветва свои близки, които имат достъп до ръководните руски кръгове, да внушат необходимостта от по-широко представяне на руското влияние в Турция. Той храни искрена обич към «спасителката на българите», както нарича руската държава. Според него «колкото ние и да се трудим да убедим Европа, че българите не са привързани към Русия, то е невъзможно. Съюз, родства и единоверия крепко и силно привързва българския народ към Русия, съюз, който никакво противно обстоятелство не може да разруши».

Дълбока е любовта на Раковски към братския руски народ. Към руския царизъм обаче отношението на българския родолюбец е друго. Още по време на престоя си в Одеса Раковски влиза във връзка с прогресивни руски среди, споделя техните виждания. Той има и определено отношение към царската администрация, с която неведнаж влиза в противо-

речие. За нея един от неговите близки кореспонденти — софиянецът Христо Т. Стоянов — му пише на 19 октомври 1861 г. от Одеса: «Лавата, която ще погълне тукашните тирани, готова е да избухне, туку чека минутата.» Съществуват някои сведения, че Раковски е познавал дейността например на Херцен. За него му пише на 28 април 1858 г. К. Турчиновски, който му препоръчва установяване на връзка с бележития руски революционер в интерес на българското дело. По-късно от Париж за него пише и Г. Вълкович — той е осигурил подходящ българин, който ще сътрудничи в «Колокол» на Херцен по българския въпрос.

Против политиката на царска Русия при някои нейни проявления се опълчва и самият Раковски — тогава, когато тя е в разрез с интересите на българското националноосвободително движение, с интересите на българския народ. Такъв например е случаят с постигнатото между царското правителство и Високата порта съгласие за изселване на българи от Видинско, Варненско, Одринско и другаде и заселването им в Южна Русия. Раковски предприема специална обиколка из Русия, за да убеди руските държавни органи да спрат тази своя акция. В «Дунавски лебед» се появяват редица нападки против тази пагубна за българите политика. Раковски написва и специална брошура против преселението, агитира чрез свои близки сред населението в Северозападна България, бори се за спирането на това обезбългаряване на част от родината, праща специално изложение и лично до княз Горчаков в Петербург. Всички негови статии обаче са насочени против руските органи, които провеждат преселе-

нието, а не срещу руския народ. Самата Русия според Раковски няма интерес от преселението — тя дава с това оръжие в ръцете на западните сили и Турция против руската защита на православните в Османската империя.

Раковски и славяните. Отношение към националноосвободителното движение на други народи

Приятел на славянските народи, Раковски цени високо близкото им родство с българите, отнася се с уважение към тяхната култура, към изтъкнатите им учени. Пълни със съчувствие например са некролозите му за Шафарик и Ханка, смъртта на които той приема като загуба и за българите. Особено силни са чувствата му към покровителя на българите, братския руски народ. Независимо от тези чувства обаче Раковски се обявява рязко против панславизма, който нарича «химерическа мечтайна идея», за която българите не искали и да знаят. «Истинското становище на българите — пише той, — притеснени от една страна от панславизма, а от друга от панелинизма, е да си останат българи!»

В някои свои работи Раковски засяга и въпроса за южните славяни. По начало той храни топли чувства към останалите славянски народи на Балканите. В тяхното единодействие той вижда залог за по-добро бъдеще. Този въпрос обаче Раковски разглежда винаги във връзка с българските интереси, с необходимостта българите да съхранят и пазят националната си цялост и самобитност. Във връзка

със спорове около опасността от уния Раковски отбелязва например различията между католицизма и хърватските учени. И едните, и другите проповядват идеята за южнославянско единство. Католицизмът обаче би посеял раздори сред българския народ. Поради това проповядваната от него югославянска идея според Раковски е «по-мечтайна и по-смешна от панславизма», защото по този начин би се посегнало на народностната цялост на българина.

Раковски откликва живо на всяка борба за свобода по цял свят. По страниците на неговите вестници могат да се намерят стотици съобщения за усилията на отделни народи да извоюват независимостта си. Още през 1857 г. той помества в «Българска дневница» поредица от информации за борбата на индийците, за отпора им против завоевателя. Преди повече от сто години във вестника четем: «Индия трябва да бъде индийска, а не английска. Рано или късно това трябва да бъде!»

Важно значение за събитията на Балканите имат националноосвободителните движения в Европа. Тъкмо по това време италианският народ води борба против Хабсбургската монархия. Всяко разклащане на Австрия дава веднага отражение и на Балканския полуостров. Същото значение имат и вълненията на унгарците. Раковски следи с нескрита симпатия борбата на италианците за освобождение и обединение. Пиемонт и освободена Италия според него не могат да бъдат победени, защото се борят за своята кауза, за своята свобода. Раковски съзнава взаимната обусловеност между борбата на покорените народи в Австрийската империя, покровителка на Турция, и борбата на поробените народи в границите

на Османската империя. Затова естествено симпатиите му са на страната на италианци и унгарци: тяхната борба е справедлива и същевременно интересите им съвпадат с българските интереси. Раковски свързва плановете за съвместни действия на вдигналите се срещу австрийското господство народи с борбата на балканските народи. С особени симпатии се ползува «витязът», «освободителят на Италия», «храбрият Гарибалди», както винаги го нарича Раковски. С нескриван възторг българският революционер пише за него: «Този рядък за света човек не приема никакви ордени и титли, никакви възнаграждения и чинове, но оставя си със своето име Гарибалди, което превъзхожда всеки орден и титла!»

Подкрепа среща и борбата на поляците срещу царския реакционен режим. Раковски отбелязва, че на борбата на поляците съчувствуват и «множъство младаго духа русси, кои веки не щат да живеят под мъчителское губитълство, са съгласни да действуват с тях и съдействуват им в предприятие». Раковски отбелязва, че «робството и абсолютизма днес нигде ся не търпи вече, свобода ся бори навред и иска да й ся признае природно й начяло. . .» Той високо издига правото на народите сами да уреждат своите дела, против вмешателството, против самодържавието. В своите трудове Раковски намира начин да спомене Херцен, Мацини, Кошут, Клапка, Карло Пизакане. Дори съдбата на черните народи в Африка, малко известни по онова време у нас, дори и те привличат вниманието и гнева му срещу безмилостното им експлоатиране.

Времето, в което живее Раковски — деветнадесетият век — се характеризира с всеобщ изблик на

национализъм. До известна степен и големият български родолюбец не прави изключение от епохата си. Неговият национализъм обаче има специфична окраска. Единствен изход за постигане на политическото, духовното и икономическото освобождение на българския народ той вижда в борбата срещу асимилаторските попълзновения на чуждите пропаганди, свързана с въоръжена борба против чуждото господство. Раковски издига високо глас в защита на българския народ. Едновременно обаче той се отнася с уважение и признава правото на всеки друг народ сам да урежда своите съдбини. «Нашето начяло е — пише той — всякога да почитаме и уважаваме всички народности и да правим съюз с тях, кога са тии искрени и праведни, т. е. когато признават взаимната си длъжност с нас.» Съюзът между народите трябва според Раковски да се изгражда само на основата на пълна веротърпимост, свобода и равноправие. Дори и когато трябва да отбива някои прояви на враждебност към българите, Раковски не се увлича в нападки, а запазва уважението си към другите народи.

*

С цялата своя дейност, с разбиранията си Раковски издига освободителното ни движение на нов, повисок етап. Угаснал преждевременно, той не достига до окончателно развитие във вижданията си. Той обаче подготвя пътя на следващите го Каравелов, Левски, Ботев. Родоначалник на организираното националноосвободително движение в Бълга-

рия, Раковски израства като истински революционер-демократ. Като анализира неговите възгледи, акад. Дим. Косев сполучливо отбелязва: «Основното в неговата идеология е вярата му в силите на народа, в неговите революционни възможности, възгледът му за селяните като движеща сила на революцията, възгледът му за изграждане на българското общество след освобождението върху принципите на равенството и свободата, без привилегии и с право върху земята за тия, които я обработват, отрицателното му отношение към чорбаджиите, възгледът му за султанската феодално-деспотична система, която никакви реформи не могат да укрепят, от която българският народ може да се спаси само по пътя на революцията, възгледът му за братски съюз между балканските народи, солидарността му с всички народи, борещи се по онова време за национално и социално освобождение. Това са основните и трайни положения в идеологията на Раковски и те го рисуват несъмнено като революционен демократ.»

ДЕЙНОСТ НА РАКОВСКИ В ДРУГИ ОБЛАСТИ НА ОБЩЕСТВЕНИЯ И КУЛТУРНИЯ ЖИВОТ

Борба за черковна независимост, против опитите за асимилиране на части от българския народ

Раковски взима дейно участие в борбите на българския народ за черковна независимост. Попаднал

под влиянието на Неофит Бозвели, още от ученически години той проявява неприязненото си отношение към гръцкото духовенство, към тези «светогасители и презрители на българския народ», както нарича фанариотите още през 1839 г. При условията на Османската империя черквата заема важно място в живота на държавата: тя е, която представлява съответният народ пред властите, тя се грижи за просветата, събира значителни по размер налози, влияе върху икономическия живот на паството си. Верни служители на османската държава, гръцките митрополити заедно с българските чорбаджии се явяват като крепители на феодалните отношения, спънка за икономическия прогрес, проводници заедно с това на политиката за погърчване на християнското население. Носители на ред привилегии, техните интереси са в остро противоречие с интересите на народа, на зараждащата се българска буржоазна класа. Острият спор, който се разгаря, е по форма религиозен, но по същество е политически, икономически, народностен. Черковната борба по българските земи представлява проява на национално-политическата борба за признаване на българската народност. Тази нейна страна привлича отрано Раковски, поглъща за дълго вниманието му, усилията му.

Раковски съзнава, че без разрешаване на черковния въпрос българският народ не може да подобри участта си, не може да поеме уверено пътя към борбата за политическо освобождение. Като схваща черковната борба като етап към политическото освобождение, Раковски отделя много сили и внимание за постигане изграждането на независима българска

черква, обединила всички българи, поставила здрава преграда срещу различните опити за денационализиране. Излязъл от турския затвор, той спомага за издаването през 1849 г. на ферман за построяване на българска черква в Цариград. Избран по-късно в настоятелството на черквата, той се грижи за управлението на делата ѝ.

Борбата на Раковски срещу Цариградската гръцка патриаршия е ожесточена. Висшето гръцко фанариотско духовенство става предмет на многобройни нападки в трудовете на българския родолюбец. Още в «Горски пътник» Раковски изразява отношението си към фанариотите:

Духовенство гръцко с безбожество нас владей,
с душевна злоба като демон нас тлей!
Якоже тат лош с око непримигателно,
вся дела наша пригледува то непрестанно,
с бодрост демонска от близо им последува,
турком с клевета немило их то придава!

Гръцкото духовенство — подчертава десетки пъти Раковски — храни непримирима омраза към българите, гони от черквите им народния им език, затваря им училищата, клевети ги пред турското правителство, граби ги ненаситно. Целта му е двояка: от една страна, то гони да се обогати за сметка на народа, и, от друга — което е по-тежко и по-опасно за българите, — старае се да ги претопи и погърчи. Тази е причината, поради която Раковски влиза в безкомпромисен спор с Цариградската патриаршия. Гръцката «мегали идея», прегърната след Кримската война и от свободната гръцка държава и въздигната

като официална политика, представлява смъртна опасност за българите. Поради това Раковски непрекъснато разобличава, воюва, полемизира с поддръжниците на фанариотите, като окуражава и вдъхновява борците против чуждото черковно иго.

Отношението на Раковски към гръцкото духовенство носи своите особености, пречупва се през изискванията на борбата за народностно възмогване. Характерно е например едно негово писмо до Ан. Гранитски от 1853 г., в което Раковски се спира върху развитието на черковния въпрос, като изтъква значението, което има за българите специално образованието на роден език. За да улесни погърчването, Цариградската патриаршия е повела открита борба, употребила е всички средства, за да заглуши народностното чувство у българите, да въведе своя гръцки език. Това неминуемо води до денационализиране на българския народ с помощта на чуждото духовенство. Ето защо Раковски води упорита многогодишна борба за извоюване на религиозна независимост. За него религиозният въпрос не представлява някакво каноническо, чисто верско искане, а борба за народност. Черковният етап освобождава пътя на следващата борба за национална свобода.

Съвременник, очевидец и пряк участник в черковната борба, Раковски ежедневно разобличава гръцките духовници, изважда на показ техните деяния. Издигнал се като закрилник на народа, той зорко бди и воюва срещу всички негови врагове.

За да се разбере по-добре значението на борбата, която изнася по онова време Раковски, трябва да се има пред вид положението на българския народ, изпаднал в дълбоко невежество, пъшкащ под без-

законията на турската администрация и гръцкото духовенство. Религията по онова време е значителна сила, на почит сред суеверните маси. Сред тази обстановка Раковски се обявява срещу всесилната Вселенска патриаршия, против обаянието и страха от проповедите и заклинанията на духовенството. Той посочва убедително и ясно, че религията служи на господствуващите кръгове, на митрополитите и техните приближени, за да могат чрез нея да прикриват користните си цели. Чрез религията, изтъква Раковски, те държат в невежество масите и по този начин ги управляват и ограбват по-лесно. С проповедите за задгробен живот, за вечно блаженство, на което ще се наслаждават само тези, които страдат на земята, подтиснатият и обезправен български народ се обрича да влачи примирен и послушен неизмеримите страдания на робския си живот. «Нека православният християнин гладен и жаден копае и оре, за да плаща на духовниците паразити, а те ще го въведат направо в рая. Така казва светото евангелие!» — възкликва саркастично българският родолюбец.

Във връзка с черковната борба против гръцкото духовенство Раковски разменя много нападки с гръцки дейци, привърженици на Цариградската патриаршия. Тези нападки, както и експлоатацията, на която е подложен българският народ от страна на фанариотското духовенство, засилват сред българите настроенията против гърците. Раковски обаче винаги прави разлика между гръцкото духовенство и гръцкия народ. Докато той е фанатичен противник на първите, обратно — гръцкият народ се ползува с нескритите му симпатии. Самият той има немалко

гърци — приятели и почитатели. Като наблюдава връзките на Раковски с различни гърци, неговият съвременник Цани Гинчев отбелязва: «Той не мразеше гърците от кралевството, най-много обичаше кефалонитите, от които имаше и добри приятели от Корфу, които го уважаваха. И двама братя капитани със свои кораби дохождаха при него в Одеса. . . Те го наричаха «голям българин» и му се обещаваха да му донесат барут и оръжие, когато вдигне бунт в България.» Помощ обещават и редица други гърци, противници на Османската империя. С тях той поддържа най-дружески отношения.

Раковски вижда как деянията на Цариградската патриаршия помрачават отношенията между българи и гърци. Тези деяния обаче тровят не само българите. Според Раковски «техният смрад потърсва главите и на самите гърци». В една статия от 1857 г. той пише: «Чудно е отношението на българите към гърците. То е двояко. Едно е към гърците от кралство Гърция, а друго — спрямо цариградските фанариоти. Първите са справедливи, почтени и учтиви към всекиго, знаят да ценят всяка народност, а така също и българската; последните пък се отличават със своята злоба, със стремеж единствено към богатство, с безнравственост, с крайна простотия, с ругателско многознание. Ако българите имат разпра с гърците, тя е само с фанариотите, които могат да се сравнят по постъпките си само с бившите еничери.» И Раковски не закъснява да отбележи, че от злоупотребите на гръцките духовници фанариоти страдат не само българите, а и самите техни единородни гърци, като сочи примери в Крит и в Брусенска област. Разбира се, Раковски не забравя да пре-

дупреди гърците да не се солидаризират със своите сънародници фанариоти, особено да не се опитват с помощта на религията да денационализират българите. Щом те признаят правата на българския народ — «ние сме първи да им простремприятелска и братска ръка» — добавя той, когато реагира срещу такива опити.

На религията Раковски гледа с пълно безразличие. «Вие знаете, че аз не съм суеверец и пустоверец» — пише той до свои близки. На «прадядната вяра» обаче Раковски гледа през призмата на значението, което тя има за запазване на българския народ. Ако нашата народност се е запазила, то важна роля за това е изиграла вярата. Затова въпреки отношението на Раковски към гръцкото духовенство и религия, той нашироко се занимава с въпросите за устройството на българската черква. Сам невярващ, той отделя голямо внимание на черковния въпрос, защото според него три са главните условия за закрепване на народността: черква, училище и преса (печат).

Раковски съветва българите да устроят своя отделна българска черква. Понеже вероизповедният въпрос е народностен, със създаването на самостоятелна, отделна от другите българска черква ще се осигури по-добре и самостоятелността на българския народ, заплашен от гърцизма, заплашен и от чуждите пропаганди. Раковски вижда отделната българска черква като демократична, действително народна. Тя трябва според него да се основава на два пункта: 1) духовен глава да бъде сам Исус Христос; 2) българската черква да почита всички други черкви като богоспасяеми и да не напада никоя от тях. По този

начин, смята Раковски, самостоятелната българска черква ще заеме особено място в християнския свят, най-близо до интересите и въжделенията на широките народни маси, без сама да се поставя над която и да е друга черква.

Солидаризирането на свободната гръцка държава с делото на Цариградската патриаршия е особено тежко за Раковски. Удовлетворението на българските искания според българския възрожденец плаши свободните гърци, защото ще им пресече пътя за разпространението на «мечтайния елинизъм в Турска Европа». Раковски се бори против усилията на атинските публицисти да представят българската борба за черковна независимост като някакво панславистко или езуитско, въобще чуждо движение, за да го злепоставят пред турското правителство. Същевременно той вижда проникването на гръцкото влияние, особено в южните български земи.

Като познава добре географското разпространение на своя народ, Раковски с болка наблюдава как елинизмът напредва на север в области, принадлежащи от векове на българския народ, населени с българи, свързани с България. Той се стреми да издири и посочи точно и причините, които спомагат за ширенето на това явление, особено по южните области на страната. Според него сериозен удар върху българщината е унищожаването на Охридската българска архиепископия през 1767 г. Оттогава насетне «явно и с насилием се уведи гръцки язик по сичка България» — пише Раковски и отбелязва, че поради това «още се срещат из страната старци, българи, незнаещи нито една реч гръцки, да пишат с гръцки букви български и да се молят богу на гръцки

язик, без да знаят що мърморят». Редица области били вече изгубени, залени от пороя на гърцизма. Постепенно обаче възраждането на българския народ слага преграда срещу тази опасност. Въвеждането на българския език в черквите и училищата допринася за преодоляване на опасността от елинизиране. Затова Раковски следи с будно внимание борбата за отваряне на български училища, за изгонване на гръцкия език от черквите. Тази борба с пълни сили се води в Тракия и Македония. Като разглежда усилията на населението в тези области, Раковски изтъква, че те са населени с българи. Той подчертава: «Българи са най-многобройни както е всекиму познато и тии населяват освен собствено зовима България, цяла почти Тракия и Македония. . . Печат же народности им е съхранений им стар матерни язик и народное имя, с кое ся сами тии назовават: българи, блъгари или булгари. Това нихно прадедно наследие никакво противно обстоятелство от толкова векове насам не е могло да им отемни.» Във вестниците си Раковски дава място на стотици дописки от всички краища на българските земи, в които се описват перипетиите на черковната борба.

Опасност от денационализиране заплашва българския народ не само от страна на Цариградската гръцка патриаршия. Не по-малко опасни са според Раковски и различните чужди верски пропаганди, които дебнат народа. Затова Раковски води не по-малко ожесточена борба и против католическата и протестантската пропаганда. Талантливо и убедително той изтъква опасността за единството на народа от проникването им в България. Ако те се вкоренят сред българите, разделението във верско отношение

ще доведе и до разделение сред силите на народа, до опасност за народността му. «Ние трябва да си останем в наша прадедна вяра и друго нищо, ако искаме да си увардим народността» — пише Раковски на свой дописник в Цариград. «Вие знаете, че аз не съм суеверец — добавя пак той. — Тези неща са много далеч от мене. Но убеден съм, че ние само чрез това средство ще можем да увардим милая си народност, коя с толкова трудове сме разбудили! Наш народ е прост и още необразован, щото ако ся вмъкнат помежду му какви и да са мисионери, ще го разтлеят съвсем.» И добавя: за да се отбият ударите на католици, гърци, протестанти и панслависти, българите трябва да се отделят от всички в някаква нова своя ерес, своя религия. Това обаче трябва да стане само ако целият народ единодушно го приеме. Най-силното оръжие на българите Раковски вижда в съгласието и постоянството; той не пропуска нито един случай да подканя сънародниците си към единение.

Опитен политик, Раковски следи с жив интерес писанията на противниците си, като се старае овреме и достойно да им отговаря. Всяка защита на патриаршията намира бърз и умел отговор. Раковски издава и няколко отделни брошури, в които аргументира правото на българите да изградят своя независима черква. В «Глас едного българина», в «Български за независимо им свещенство днес възбуден въпрос и нихна народна черква в Цариград» и в «Отговор на богословская гръцка брошура» — издадени все през 1860 г. — Раковски спори, доказва, излага необорими аргументи в полза на българския народ. Извън десетките статии в «Българска дневница»,

«Дунавски лебед» и «Бъдущност» той пише през 1864 г. в Букурещ брошурата «Български вероизповеден въпрос с фанариотите и голямая мечтайна идея на панелинизма», в която обобщено излага българското становище по черковния въпрос.

Същевременно Раковски се старае да убеди и чуждите правителства в необходимостта от даване черковна независимост на българите. На български и на френски той излага в «Дунавски лебед» съображения, поради които Турската империя няма интерес от въвеждането на три религии — унияти, православни и протестанти: тогава не една, а три чужди сили ще имат поводи за намеса. Чуждите сили — това Раковски иска да им внуши — също имат интерес българите да бъдат отделени в самостоятелна черква, защото ще бъдат сигурни, че нито една от тях няма да засили позициите си за сметка на другите. Същевременно положението в Турция ще се консолидира.

По своята същност българският черковен въпрос според Раковски е «един малък източен въпрос, да не кажем той същий». Европейските сили, интересите на които се преплитат на Балканите, се стремят да добият влияние и по пътя на религията. Гърците и техните покровители използуват православието, Австрия и Франция — католицизма, Англия — протестантството. А за българския народ е необходимо да няма религиозен раздор. При трудните условия на водене борбата българите според Раковски имат само едно оръжие: «светското братско съгласие и всенародно постоянство». Затова Раковски апелира към сънародниците си: нека оставим частните страсти и омрази настрана и всеки да има пред

очите си и на сърцето си, че «тук трябва да се действува за обща полза българскому народу».

Сам невярващ, Раковски не забравя винаги да добави, че времето на суеверните и пустоверни средни векове е безвъзвратно отминало. Не анатеми — злобни измислици на фанатици монаси вършат работа, а острите байонети и по-далеч биещите оръдия — те имат значение. Въпросът за свободата поради това е далеч по-важен, отколкото религиозните спорове. И въпреки че сам взима най-дейно уч стие в борбата за самостоятелна българска черква, той възкликва в едно писмо: «В Европа и навсякъде ся готвят големи работи за напролет, а ние българи, бедни българи, сме ся заловили за религиозни работи!»

Значението на Раковски за черковната борба е голямо. Той разобличава преднамерените и тенденциозни построения на Патриаршията, издирва и изважда наяве различните ѝ фалшификации, развенчава могъществото ѝ. Както никой друг българин той посочва лицемерието и фалша на фанариотските духовници и предателските им действия. За него Патриаршията е свърталище на безпътни и алчни за забогатяване хора, които използуват положението, за да грабят, да се обогатяват. Същевременно поставени в услуга на панелинистичните домогвания, тяхната политика цели претопяването на българския народ. Раковски сочи ясно, че за българския народ черквата има смисъл и значение като могъщо средство за запазване и укрепване на народа срещу опитите на чужди асимилатори, т. е. не религиозно-обредна, а политико-обществена е нейната роля в живота на българите.

Някои от българските дейци от черковната борба

се опасяват, че в резултат от дейността на Раковски може покрай омразата към гръцкото духовенство и неговите служители народът да не оцени отпосле справедливо и българското духовенство. «Ако и българско духовенство е подобно на гръцкото — отговаря Раковски, — наистина ще трябва и него да мразим и никаква чест да не му въздаваме.»

Като оценява значението на борбата срещу Цариградската патриаршия, известният познавач и изследовател на българското минало Андрей Цветков пише: «Раковски отхвърли с писанията си различните верски заблуди, с които Патриаршията държеше скован народа ни и пречеше на неговото развитие. Той отрече с много доводи вярата в предопределението, в задгробния живот, божествения произход на властта, неизбежните страдания заради неизкупена греховност, анатемата, изповедта, каноническото всесилно право, избранничеството на едни и малоценността на други народи и пр. Той разби из основи заграбената от фанариотите духовна власт и религиозно-суеверния страх, върху който тя градеше своето господство в нашите земи. С тази си дейност Раковски допринесе много да се пробуди и повиши народностното съзнание и критичното отношение към черквата и духовниците. Той допринесе масите да не търсят подкрепа в духовниците и упование в черквата за своите лични, а и общополезни начинания. . . Не е пресилено да се каже, че Раковски допринесе със своя рационализъм да се намали и без това отслабващата религиозност на масите.»

Раковски като публицист

Особено значение за политическото узряване на народа има печатът (пресата). Според Раковски това е фактор, който заедно с училището и черквата при тогавашните обстоятелства спомага за укрепване на народността. На публицистиката Раковски се посвещава през 1855 г., откогато, както сам пише в плана на житието си, води «началото и конечното ми решение за открита борба с турското правитълство през пресата и сабята», т. е. с перо и меч. Скоро Раковски израства като най-крупния български публицист през средата на XIX в.

Периодичният печат в България се е зародил едва десетина години по-рано. Раковски е в затвора, когато в Смирна излиза през 1844—1846 г. «Любословие» и в Лайпциг през 1846 г. «Бълг. орел». За тези две издания младият български деец научава в Цариград: по-късно той помага на Богоров да получи ферман за издаването на «Цариградски вестник». Полиглот, минал вече известен революционен стаж, Раковски е имал възможност да се запознае с печата в Турция, Гърция, Франция, Румъния, разбирал е добре какво мощно оръжие за борба представлява той, как може да подпомогне пробуждането на народа.

Първата брошура на Раковски с публицистичен характер излиза през есента на 1856 г. в Нови Сад. Озаглавена «Предвестник Горскаго пътника», в първата си част тя обема три от най-ранните публицистични работи на Раковски: статиите «Неколико речи о събитии в Българии в лет 1853 до лет 1856» и «Пиршество на турски велможи» и памфлетът

«Просвета в Турско». Първи опити в тази област, те се отличават със силния си тон, с мислите, с чувствата. Още оттогава личи даровитият бъдещ журналист, майстор на публицистичното перо. По това време Раковски възнамерява да основе и свой вестник «Надежда». Влязъл във връзка с големия сръбски журналист д-р Данило Медакович, той участвува в работата на най-значителния сръбски вестник от петдесетте години на XIX в.— «Сръбски дневник»,— издаван в Нови Сад: пише сам статии за положението в България, организира приток на дописки из отечеството си, преработва и редактира получените материали. Резултатът не закъснява — по страниците на «Сръбски дневник» излизат редица статии и дописки, в които се излага действителното положение по българските земи. С помощта на благородния сръбски журналист Раковски успява да осъществи и голямата своя мечта — да уреди издаването на първия свой вестник, «Българска дневница» (1857). Все в Нови Сад той успява да издаде и пробен брой от литературния лист «Дунавски лебед». Като има пред вид тази негова дейност, д-р Д. Медакович му издава едно «свидетелство», в което между другото изтъква редките журналистически качества на Раковски, поставени изцяло в услуга на неговия народ. «Голяма загуба е, че по политически причини той не може да служи повече на народа си в книжовното и литературно поле» — добавя Медакович, като има пред вид прекъсването на «Българска дневница» и изгонването на Раковски от Нови Сад и Австрия.

По-късно Раковски издава най-издържания български емигрантски вестник от средата на XIX в. — «Дунавски лебед» (1860—1861), «Бъдущност» (1864),

«Бранител» (1864) и списанието «Българска старина» (1865). Няколко са и неуспелите опити на Раковски да уреди издаването на други периодични издания: «Български древности» в Одеса през 1859 г., български вестник в Западна Европа (Белгия) през 1857—1858 г., нов вестник в Румъния (1865). Раковски сътрудничи и в «Цариградски вестник» (1858—1859). За тогавашните условия тази дейност представлява голямо постижение. Не количеството на издадените от Раковски вестници и списания обаче е това, което дава стойност на неговото публицистично дело. Новото, специфичното за публицистиката на Раковски е неговата аргументация, мислите, бойкият дух, идеите, с които са пропити журналистическите издания на големия български възрожденец.

Вестниците на Раковски се отличават с богатото си съдържание, статиите са написани живо, увлекателно, страстно, те засягат актуални, животрептящи въпроси, от интерес за българския народ. За да уреди вестниците си, Раковски развива огромна организаторска дейност: той обикаля, пише писма, сключва договори, събира абонати. Удивително е разнообразието на материала, включен в изданията му: политически въпроси, въпроси на науката, на литературата, сведения за близки и далечни страни, информации за различни освободителни движения по света. И днес тези вестници са надежден извор за историка. По онова време те са били истинско откровение за българския читател. Вестниците на Раковски се следят от българи и чужденци. «Дунавски лебед» например е бил четен от руския министър на външните работи Горчаков, от принц Наполеон, братовчед на Наполеон III, от виенския кабинет, негови

статии са били превеждани и поместван във френски, немски, английски и др. вестници.

При разгръщане на публицистичната си дейност Раковски страда постоянно от липса на достатъчно средства. Всеки свой вестник той успява да уреди с цената на големи усилия, лични лишения, жертви. Той е принуден непрекъснато да апелира към сънародниците си, да ги моли да го подпомогнат. Той им сочи за пример съседните народи, които издават многобройни вестници, с помощта на които се просвещават, борят се за осъществяването на правата си. «В Цариград, в Смирна и другаде ся издават толики вестници и повременни списания от Туркоподанни гърци, армяни и даже от евреи. А ми българи више от 5 милиона счисляеми народ трудолюбив и доволно богат, остали сми с един Цариградски вестник, и хладнокръвно чяками от него народно просвещение!!! Жално!» — пише Раковски, когато увещава сънародниците си да изпълнят обещанията си да подпомогнат издаването на български народен вестник.

Уредил с големи усилия издаването на «Дунавски лебед», той се старае да даде такава форма на вестника, която би могла да обслужва най-резултатно интересите на народа. Особени грижи той полага за издаването на вестника и на френски език, за да запознае чуждия свят с действителното положение и права на българския народ. «Наши да обърнат внимание на румъните — пише той — и да видят, че те по този начин станаха познати на Европа, т. е. като хванаха да пишат и на френски за техни си работи и оттогава Европа почна да говори за тях и да им помага. Свободни гърци като имат държава и пак са принудени да имат вестници на френски.

Най-после и сама Турция има «Журнал де Константинопл» за тая цел.» Усилията му срещат разбиране от страна на събудените български читатели. «Четцити на листа ви много ви са благодарни за грижата, която имате да обнародване и на французский язик некои важни членове относително за въпроса за народната ни йерархия» — съобщава напр. Йоаким Груев от Пловдив. Раковски редактира френската част на «Дунавски лебед» с повишено внимание. Въпреки че сам владее френския език, той ангажира за езиковата редакция пребиваващия в Белград французин Шарл Арен — поместеният на френски материал трябва да бъде напълно издържан в езиково отношение. Същевременно Раковски поставя и други изисквания пред френската част на изданието. Тя не представлява чисто и просто превод на част от материалите: при нея начинът на поставяне въпросите се различава с по-спокойния си тон, с дипломатичния си език, с аргументировката си. По преценка на Раковски някои от материалите излизат само на френски език.

Журналист с широк поглед, той си служи не само с френски език. За да даде по-голяма достоверност на поместения материал, нерядко той дава като цитати и текстове, написани на гръцки и немски език. По-късно в Букурещ той издава «Бъдущност» и «Бранител» едновременно на български и румънски — все за да успее да стигне до своя читател, да влияе и по-действено, по-резултатно.

Раковски дава красноречиви примери за журналистическо майсторство. Дописките, които получава от всички краища на страната, се преработват по начин, който и днес представлява образец на опит-

ност и политическо виждане. Запазеният богат архив около издаването на «Дунавски лебед» дава добра възможност да се надникне и в още една важна страна от дейността на Раковски: умението, с което са нанасяни редакторските поправки в езика и съдържанието на изпратените дописки. Тези поправки премахват неверни, неточни или прибързани нападки и обобщения, характеристики и твърдения и същевременно характеризират идейните виждания на Раковски. Пламенен родолюбец, той спори страстно с враговете на българския народ. В материалите, поместени във вестниците му, обаче той не допуска нападки срещу народи, а само срещу конкретни лица или ръководни дейци на Османската империя, Гърция и т. н. Когато трябва, някои дописки и съобщения той предава и дословно, но със забележката, че ги оставя на отговорността на автора им. Високото му мнение за ролята на печата го кара да пази своите вестници далеч от покварата на жълтия печат — него той отхвърля. «Европейская преса — пише в една своя статия той — от голямое си развитие, кое е стигнала с ежедневни си сутрешни и вечерни издания, много пъти дохожда в затруднение да няма достатъчно материали да попълни листове си. В такива случаи спекуланти ѝ без да обезпокояват и най-малко съвест си, се впускат в разни измислици, кои пускат като новини по света!» Във вестника Раковски иска да се пише само истината. Когато срещне неверни съобщения, той веднага реагира, особено ако те засягат българския народ. По повод на една статия с неверни твърдения, поместена в немския вестник «Ауслянд», той отбелязва, че за съжаление се срещат хора, които за малко злато предоставят

перата си за лъжи — това явление е познато. Но че се намират вестници, които предоставят колоните си за такива нападки срещу християнски народи в Европа, достойни за съжаление, това учудва и не може да не се квалифицира като оскърбление постъпката на редакцията на «Ауслянд». Раковски проявява и истински журналистически похват: той дава текстуално статията на «Ауслянд» в оригинал на немски и в български превод, за да видят читателите какво се пише за тях, след което добавя и своя отговор. При други случаи той умело иронизира някои журналисти, които са се поставили в услуга на несправедлива кауза или мълчат, когато трябва да вдигнат глас пред неправдата. «Вестниците съобщават как англичаните наказват разбунтувалите се индийци, когато ги заловят. Между другите наказания слагат ги пред оръдията и ги убиват» — пише през 1857 г. той и добавя иронично: «Ако русите биха постъпвали така с разбунтувалите се кримски татари, какво биха казали тогава англичаните и другите вестникари?»

Когато днес преценяваме публицистичния талант на Раковски, не може да не отбележим скока в българската журналистика, отбелязан от този неуморим майстор на перото. «Журналистическата дейност на Раковски действително е начало на нов период за българския периодичен печат — пише отличният познавач на българската журналистика проф. Г. Боршуков. — Нов етап е не само от обща гледна точка на историята, но защото тя е нова и с политическия заряд, който носи в сравнение с другите вестници, и с журналистическите методи и средства, с които си служи, с големия пропагандистки и орга-

низационен размах, със смелия си и дързък тон на войнствуваща журналистика и публицистика, с голямото и най-чисто родолюбие, от което е просмукан всеки ред на Раковски.»

Радетел за българска просвета

Раковски не е само революционер — борец за свободата на своя народ. Той има определени заслуги и за просветата на българския народ. Според него заедно с печата и черквата като трети фактор идва училището — то е една от основните предпоставки за създаване и закрепване на народността. Сам ученолюбив, Раковски получава солидно за времето си образование. Отишел в Цариград, той се интересува оттам за работата на карловското училище. Осемнадесетгодишен, той се радва на усилията на Априлов за родно просвещение. Още оттогава той разбира, че просветата е необходима предпоставка за пробуждане и затвърдяване националното самосъзнание на българите. По този начин българският народ ще може да повдигне и политическото си съзнание, ще може да се освободи от робския си дух. Раковски смята, че невежеството е пречка за напредъка, че то е една от съществените причини народът да се държи в подчинение и послушание. Поради това още ученик, той се старае да помага при разпространението книгите на своя учител Райно Попович, книги, предназначени за просвещението на българския народ. По-късно, установил се в Нови Сад, Раковски се стреми да спомогне за «изграждане храма на всеобщото просвещение в България». Уединен в далечния сръбски град, Раковски се стреми да раздухва «от отдавна остатна в мне искра словесности, за да и аз една малка свещица в Мъдричин храм запаля».

Все за да спомогне за просветата на народа си, Раковски превежда от гръцки и сръбски два учебника с познания за природата и човека, урежда и един «любословен» вестник, в който възнамерява да печата литературни материали. Той съжалява, че българите не разполагат с някакво «дружество словесности», което би могло да улеснява публикуването на подобни трудове. За да може да ги издаде, той пише до редица свои близки, подканва ги да жертвуват суми, разяснява им значението на подобно начинание за напредъка на българския народ.

Важно задължение за българите представлява организирането и издържането на родни училища. Раковски оценява високо значението на училищата. Където и да се намира, той се грижи за отварянето на нови учебни заведения, за намирането на добре подготвени учители, подпомага млади българи да учат в чужбина, като урежда приемането им, отпускането на стипендии, надзирава ги по време на самото следване. Още през 1857 г. той пише в «Българска дневница»: «Мили съотечественици! Дерзайте и следвайте това спасително поприще! То ще ни доведе до благоденствие, от там зависи нашата благополучна бъдущност!» Раковски посочва за пример гърците, които с много любов се грижат за своята просвета, докато българите, въпреки че броят над пет милиона души, не вършат същото. В резултат — много българи се претопяват в чужди народности. В едно писмо до свой близък в Букурещ той изказва съжалението си, че не разполага с повече средства, за да помогне на

българската просвета: времето било сгодно и трябвало да се бърза, защото «политическите обстоятелства» са непостоянни и могат да се изменят». Много са младежите, на които Раковски е помогнал да се образоват. Големи грижи той полага и за отварянето и уреждането на централно училище в Болград, интересува се от учебната и възпитателната работа, препоръчва способните учители да се изпращат в чужбина, за да се квалифицират, грижи се за набавяне на учебни помагала. Раковски е един от първите български дейци, който полага грижи за отварянето и на девически училища, за намирането на подходящи учителки — сам той изпраща млади сръбкини да преподават в България.

Раковски полага много грижи и за изграждане на българско книжовно дружество — «община», както го нарича. «Человек без учение и наука е мъртав наравно» — пише той в един позив за учредяване на подобно дружество в края на 1857 г. Замирането на старата българска книжевност става причина българският народ да изпадне в четиривековна забрава. Българската книжовна община трябва да се погрижи за възраждането на родната книжнина.

Големи са заслугите на Раковски за просветното дело на българския народ. И все пак той не е просветител, а си остава революционер. За него свободата може да се извоюва само с оръжие и жертви, с решителност и храброст. Но — добавя той:

Мъдрост с храброст задружно
два качества велика!

Всяко дело мъчно, важно,
лесно вършат те от века!

За Раковски «храброст без наука е била суетна» — ето защо борците за народна свобода трябва да бъдат и образовани. Просветата не е цел, а средство, чрез което народът ще може да узрее по-бързо, ще разбере необходимостта от извоюване на своята свобода чрез борба срещу робството, ще може по-бързо и по-сигурно да постигне своята независимост.

За Раковски не всяка просвета е желана, полезна за народа. Той вече е видял на Запад как и науката се използува за потискане на народите:

Раскошност! Френско развращение!
Изкуства, високи техни науки
оръдия са й отровни билки,
народ бедни да угнетяват,
ярем железен да им налягат!

Раковски не желае подобна наука. Той се стреми към масово народно просвещение, което би отворило очите на широките маси, би им позволило да видят своето положение, да разберат какви са истинските им нужди в живота, би направило от тях съзнателни борци за свобода. Характерът на образованието той вижда близо до традициите на народа. В «Дунавски лебед» той помества специално възвание «Основание на едно народно българско училище». Между другото там четем: «Тяло без храна става мъртво, а душата без възпитание загубена. Ако обаче според тялото търсим и храна, колко по-много трябва да търсим сходно възпитание и за душата, която е нещо по-

драгоценно, нещо имеюще по-високо определение от тялото. Опитът доказва нам, че най-сходно и следователно най-полезно възпитание бива народното възпитание.»

Това са все нови идеи за значението на българското образование, схващано не като път за мирен прогрес, а като предпоставка за улесняване на революционното осъзнаване на народа. Раковски сочи, че народната просвета представлява благодатно поле за високопатриотични и революционни усилия в полза на народа. С дейността си той става родоначалник на революционнодемократичните просветни идеи, подети впоследствие и доразработени от Каравелов и Ботев.

Във връзка с просветата стои и отношението на Раковски към народните читалища. Като оценява високо тяхното значение за напредъка на знанието, той свързва името си с читалищното дело у нас. Той например дава идеята за основаване на едно от най-старите читалища в страната — свищовското, започнало дейността си на 30 януари 1856 г. Раковски се интересува за него и по-късно, старае се да го подпомага. Той участвува и в създаването на читалището в Букурещ, проявява интерес към работата и на читалищата в Лом, Сливен, Белград, Браила, Габрово, Карлово и др. В лицето на българските читалища той вижда огнища за народна просвета, за напредък и възмогване на българите в полето на просветата, на културата.

Икономически виждания

Усилията на Раковски за подобряване положението на българския народ не се ограничават единствено в областта на политическата, черковната и културната борба. Тясно свързан с живота на своя народ, той не е чужд и на стопанските въпроси, свързани с поминъка на сънародниците си. Процъфтяването на занаятите, на скотовъдството, разширяването на търговията, проникването на чужди стоки, нахлуването на чуждестранния капитал особено след Кримската война, това са все явления, на които Раковски не остава чужд. Преседял близо три години и половина в турските затвори, той се занимава след това известно време с търговия и предприемачество. Във връзка със собствените си занимания Раковски влиза в по-тесен досег с икономическите проблеми. Като обикаля из страната, той проучва положението на народните маси, вижда с очите си нерадостното съществуване, свързано с прогресиращо обедняване, с нарастващо ограбване, увеличаване на данъци, изземване на земята. Най-тежко е положението на българските селяни.

Емигрирал след 1855 г., Раковски продължава да следи с неотслабващо внимание събитията в своето поробено отечество. Същевременно той наблюдава и икономиката на страните, които посещава. В европейските държави според него «всичко е така наредено и огладено, щото с най-голяма леснина се вършат всякакви работи». Това обаче не е възможно в България, в изостаналото негово отечество — там липсват и най-елементарните предпоставки за икономическо развитие. Раковски се сблъсква

във връзка с това с проблемите на стопанската политика в една страна, за свободната търговия, за данъчната политика, ролята на парите, ролята на кредита, необходимостта от модернизиране на занаятите, възникването на фабрики и фабрично производство по българските земи, за начина на обработване земята и т. н. В редица свои писания Раковски се занимава с тези въпроси, сведени за него до основната проблема: какво трябва да се направи, за да може и българският народ да тръгне по пътя на икономическия прогрес.

Според Раковски необходимо е предварително да се опознае битът на населението. Още в своя «Показалец» той помества един въпросник за начина, по който следва да се проучва тази проблема. При изграждането икономиката на България е необходимо да се изхожда от специфичните особености на страната, които трябва добре да се познават. Раковски се занимава в течение на няколко години със стопанска дейност: прекупва данъци, започва строеж на фабрика, възнамерява да строи дарак, мелница, занимава се с търговия в съдружие с българи или чужденци.

Развитата от Раковски практическа стопанска дейност не го очертава като опитен икономически деятел, в тази област той не може да успее. Но и не би могло да бъде другояче: другаде са неговите интереси, друг въпрос го привлича — положението на народа.

На първо място Раковски се сблъсква с тежкото положение на селяните. По този въпрос той заема ясно становище, което формулира по-късно в Румъния, по време на борбата за аграрна реформа във

Влашко и Молдова. Раковски се обявява против всякакви феодални привилегии, в защита на свободата и равноправието. Като дава за пример жестоко експлоатираното румънско селячество, Раковски запитва дали то би могло да храни някаква любов към страната си, към отечеството си. Защо да брани подобна държава, в която е лишено от всичко, дето не притежава нищо свое. Не по-различно е и положението на българските селяни, подложени на безмилостна експлоатация от турския феодализъм. Раковски приема, че земята следва да бъде собственост на тези, които я обработват.

Големият родолюбец предлага различни начинания, които биха подобрили икономическото положение на българите: създаване на търговски дружества, развитие на занаятите, модернизиране на производството. Едновременно с това той проповядва и умереност в начина на живот, в изискванията. Всеки трябва да живее по-близо до природните си нужди, иначе настъпва момент, когато той не може да осъществи желанията си и пропада, като харчи повече, отколкото са доходите му. Според Раковски необходимо е да се предпочитат собствените, родните произведения, които са не само по-евтини, но и спомагат на народа да живее от собствените си сили, без да бъде експлоатиран от чужденци. Необходимо е да се почитат народните обичаи, обреди и тържества, а не да се робува на чужди моди, които спомагат за обедняването на хората. Раковски не е тесногръд и не изисква затварянето на България в собствената ѝ черупка. Той разбира, че редица чужди произведения трябва да се внасят в страната, но настоява това да се върши от български търговски дружества, а не

от чужденци. Всяко създаване на подобни родни дружества той поздравява горещо. По повод на новосъставена търговска къща в Русе например той пише: «Ние от наша страна ся радвами за такъва една търговска къща, коя приноси търговски си услуги нашим българъм. . . Дано еще такива търговски къщи ся съставят по наша България, кое е за полза народа и разпространение търговских предприятии.» Сам Раковски предлага в един свой «Позив за учреждение на едно търговско българско дружество по главния места в Европа, от де български търговци извозват разни стоки» създаването на такова акционерно дружество. «Наш предмет е да докажим нашим Българъм — пише Раковски — чи такова едно търговско българско дружество им е необходимо нужно и ще принесе най-голяма полза отечеству нашему.» Освен чисто икономически изгоди той посочва и други, не по-малко важни: подобно родно дружество ще избави народа «от чюжденци, кои го немилно днес съблачят и уголяват, а най-паче ще прикъса ход в България грькъм.»

За Раковски е ясно, че политическата сила на държавата се намира в пряка зависимост от нейната икономика. Затова той смята, че разклатената финансово Османска империя не може да просъществува дълго. След Кримската война острите стопански явления в Турция зачестяват, разразява се тежка икономическа криза. «Последните появления на финансовата криза — пише Раковски — или по-право банкрутство, показват, че това гнило тяло не чака вече друг удар, освен този, за да отиде в гроба.» Той обръща внимание на несъответствието между банкнотно обръщение и златно покритие в Турция

и сочи това обстоятелство като ново доказателство за неминуемия провал на империята.

Според Раковски българските земи могат да се развиват икономически само ако бъдат освободени от оковите на турския феодализъм. Българите според него притежават при това редица икономически преимущества в сравнение с някои други балкански народи. В една своя статия «България в политико-икономическо отношение със Западна Европа» той пише, че гърците се занимават с търговия, но продуктите, които те произвеждат, нямат никакво значение за Европа; обратно, българите произвеждат стоки, които се търсят на Запад. Оттук Раковски извлича още един аргумент, че Западна Европа трябва да обърне повече внимание на проблемите на българския народ. Този случай, както и много други подобни, сочат за тясното преплитане при Раковски на икономически с политически въпроси. В икономическото развитие на българския народ той вижда една предпоставка за по-успешно провеждане на националноревюлюционното движение. От друга страна, при условията на постигната свобода той вижда възможен икономическия разцвет на родината си.

Като се бори за икономическото развитие на България, Раковски нерядко застъпва интересите на едрата буржоазия — при строеж на фабрики, при създаване на едри акционерни търговски дружества, при модернизиране и концентриране на производството. Икономическите му възгледи поради това не са докрай последователно революционнодемократични. Докато в някои свои трудове той защищава интересите на широките народни маси, другаде той под-

държа интересите на зараждащата се буржоазна класа у нас. Това раздвоение е лесно обяснимо, като се вземе пред вид епохата: за България това е начален период на изграждане революционнодемократичната идеология.

Раковски — поет и писател

Раковски проявява отрано наклонност към писателството. Първите негови опити датират от 1851 г., когато съвсем непретенциозно записва три свои сънища, свързани с родния му Котел, със страданията, които е изтеглил заедно с баща си в турските тъмници, със Стара планина, «гдето юнак храбро владее под дебели сенки, гдето крак невернаго и иностраннаго земля не е сквернил». Все по това време Раковски захваща да работи и над недовършен свой ръкопис, озаглавен «България страждуща», както и над предварителна редакция на спомените си от затвора. Тези ръкописи не са стигнали до нас — оставени при близък човек в Цариград, те пропадат. През 1854 г. Раковски започва работа над нова редакция на «Неповинен българин», изменена още веднаж по време на престоя му в Котел през есента на 1854 г. Написани живо и правдиво, спомените пренасят читателя в тежката атмосфера на турската действителност, чорбаджийски клевети и фанариотски интриги, жертва на които стават Стойко Попович и синът му.

Все през 1854 г. Раковски започва работата си и над «Горски пътник». Запазен в ръкопис, той се различава основно от обнародваната три години по-

късно поема, донесла широка известност на своя автор. В тази първа редакция Раковски описва преживяванията си, когато

> от сродников примери аз разпален,
> от мое отъчество скитам ся отдален,
> душа моя пламенно дише отмъщение. . .

Втората редакция на «Горски пътник» под заглавие «Неповинное нещастно рачитълство Стоян и Бояна», писана в Румъния през 1855 г., също остава недовършена.

Раковски продължава своите литературни опити. На 1 януари 1855 г. той пише в Свищов «Постъп (марш) българский», изпълнен с възторг от руския поход на юг, с надежда за скорошно възкресяване на свободата. Все от това време е и стихотворението «Напрасно отлъчие от Дакия 10-го юлия 1856 г.», както и някои други по-малки стихотворни опити. Отишел в Нови Сад през 1856 г., Раковски написва там «Предвестник Горскаго пътника». Докато първият дял представлява публицистичен материал, то вторият дава израз в стихотворна форма на тежките мисли, налегнали поета след края на Кримската война.

В Нови Сад Раковски работи над окончателната редакция на «Горски пътник», който излиза през 1858 г. Поемата е първото произведение в българската литература, в което широко отражение намира националноосвободителното движение на българския народ, въплътено в образите на хайдутите, борци за народни права и свобода. В «Горски пътник» са описани произволът на турските власти, жестоката

експлоатация на гръцкото духовенство, на българските чорбаджии, тежкото положение на народа. Майсторски е посочено силно идеализираното минало на народа, противопоставено на непоносимото настояще, изход от което може да се намери само в борба с народните угнетители.

Народният и борчески дух на «Горски пътник» оказал значително влияние за утвърждаването в българската национална литература на демократични и революционни традиции. Трайното значение на поемата не се крие в поетическата ѝ страна, а в гражданското ѝ звучене. Раковски се заема със забележителна смелост да разкрие мрачната картина на настоящето — от нея по необходимост следва мисълта за неизбежността на въоръжената борба:

До когда, братя, ми да търпими
лют'угнетение да ни тлее?
До кога бедни ми да стоими,
нас хладнокръвно да владее?
Българска кръв да ся пролива!
Братя в окови да издъхват!
Българка сълзи да си пролива,
деца невинни да страдаят!

Въпреки недостатъците си в поетическо и езиково отношение «Горски пътник» изиграва важна роля в развитието на българската литература. Поемата оказва пряко влияние върху редица възрожденски писатели. Като говори за зверствата на поробителите, Раковски пише:

Колят, съблачат, грабат, бият,
зверн азийски, люти кръвници.

А Ботев пише в стихотворението си «В механата»:

А тиранинът върлува
и безчести край наш роден:
коли, беси, бие, псува,
и глоби народ поробен!

Могат да се посочат много примери: явно редица теми и мотиви на Раковски преминават в Ботев, който с поетическия си гений им придава съвършен художествен израз. Като има пред вид значението на «Горски пътник», проникновеният познавач на делото на Раковски акад. П. Динеков отбелязва сполучливо: «Малко произведения на българската литература през Възраждането са посрещани с такъв жив ентусиазъм, с такъв трепет, с такова вълнение. Въпреки всичките си слабости поемата е говорила направо на сърцата на съвременниците. За това имаме многобройни свидетелства. Тя минава тайно от ръка на ръка, запалва умовете. И наистина за първи път една печатана художествена творба толкова решително, смело и енергично подканя народа към бунт, към революция, към въоръжена борба срещу робската тирания. Трябва да се пренесем в оная епоха, за да разберем жигосващата сила на изрази като «звери турци», «вяра поганска люта враждебна», «мъки нечутни безчеловечни» и наред с тях смелите призиви за борба с оръжие в ръка. Поемата е формирала революционното съзнание, тя е играла ролята на гореща политическа агитация — по време, когато не съществува още революционен печат, та дори и покъсно.»

От Раковски са запазени в ръкопис и други някои

стихове: «Забава в Кубейската карантина Г. С. Раковскаго в лето 1858 м-ца марта», «Възпомянание старобългарско. На развалини старославнаго града Червеновода близ Рухчука», различни акростихове и др. И те от поетическа гледна точка не обладават художествени качества. Съдържанието им обаче винаги е свързано с миналото на българския народ, с неговите болки и нужди. Изводът в тях се налага от само себе си: трябва решително да се поеме пътят на освободителната борба:

Свещени дълг и мене зове да ида
в юнашко поприще жарко с устремление,
за вяра храборно д'умра и за свобода,
тиранско да отхвърлим угнетение!

Общо поетическите творби на Раковски не могат да се мерят с днешните критерии за поезия. Езикът им е несъвършен, стихотворната техника е слаба. Те обаче представляват първи опит у нас за публицистична поезия, която свързва актуалното, живо-трептящото с художествената образност. Като такива те са влияли върху цяло поколение българи. В тази тяхна особеност се крие значението им за развитието на българската литература.

Много по-сполучливи са творбите на Раковски, писани в проза. Те обладават голяма сила с образността си, с чувството и непосредствеността си. Като се изключи изкуственият и изопачен език, прозата на Раковски съдържа в себе си постижения, които дават представа за възможностите на автора ѝ. В неговите спомени са включени страници, които остават дълбоко врязани в паметта на читателя не само като

картина на епохата, но и като художествено четиво, което силно и убедително предава страданията на българина. С малко думи Раковски често предава стегнато описание с истинско писателско майсторство. «Зимата беше люта, сняг се вееше от вихрушки през него ден, щото пътуването им беше много трудно и нещастно, конете от стъпка на стъпка затъваха и се зариваха в дълбоките снежни преспи, та едва от сутринта до мрачна вечер достигнаха в село Кипилово — 4 часа далеч от Котел» — разказва Раковски за своите патила, когато заедно с баща си окован бил пратен под охрана към Русе и оттам към Цариград. Подобни картини той рисува и във връзка със среднощния разпит в цариградската тъмница, срещата между баща и син след дълъг затвор, кърджалийските нападения (в «Житието») и т. н. — напрежението при прочита не спада.

Както поезията, и прозата на Раковски е целенасочена, поставена изцяло в служба на основната негова мисъл — описване на нетърпимите страдания на българския народ и оттам — необходимостта и законността на революционните действия срещу свирепия поробител, вдъхване сили и вяра в българина, в неговото бъдеще, решимост в борбата му за свобода.

Българската история — извор за патриотично възпитание. Етнографски и фолклорни въпроси

Особено предпочитана за Раковски област в науката представлява историята. Миналото на бъл-

гарския народ, отношенията му към съседните и по-далечните народи привличат отрано вниманието му. Още ученик в Куручешме, той пише на учителя си Райно Попович за български старини, открити от Априлов, за хрисовул от Иван-Асен, който видял със собствените си очи, за предстоящото издаване на многотомна «история на наша България». Раковски схваща, че народ, който познава своето историческо минало, храни по-голяма вяра в силите си. Затова в редица свои трудове той се старае да изясни миналото на своя народ. Историческите му занимания са подчинени на цялостната му революционна дейност. В тях Раковски показва добро познаване на дотогавашните изследвания, цитира значимата за тогава литература. Особена негова заслуга е привличането на нов, домашен изворен материал. За да си набави неизвестни дотогава извори, той организира широка мрежа от сътрудници, които търсят стари ръкописи и други старини. Като посочва как трябва да се събират старините, той отбелязва между другото: «Ако ся е съхранил някой си старобългарски ръкопис, и записки, кои ся нахождат по църковния книги писани по разни времена от попове и от други даже и в последная времена, да ся припишат, на каква и на коя книга са писани, нъ исто и без никакво промянение правописания.» Развитата от Раковски широка събирателска дейност спомага да се засили интересът към българското минало, да се спасят редица ценни домашни извори.

Раковски показва ясно съзнание за важността на историческите документи и с грижите, които полага по отношение на своя собствен архив. Водил бурен живот, постоянно в движение от държава в държава,

изпитал много превратности на съдбата, той съумява да съхрани хилядите свои ръкописи, получени писма, събрани документи. Значителна част от тях днес се пази в Народната библиотека «Кирил и Методий» в специален фонд, събрал в себе си безценни паметници за българското минало. Благодарение грижите на големия възрожденец днес те служат за проучване историята на българския народ. Като разбира важността на своята преписка например, Раковски заръчва на дописниците си да пазят писмата му. «Моля пастрете кореспонденция ми, както и аз ваша» — пише той до цариградския си дописник Йосиф Дайнелов.

Интересите на Раковски в областта на родната история са забележително широки. В «Няколко речи о Асеню първому, великому царю българскому и сину му Асеню второму», в «Кратки разсъждения върху тъмния и лъжовния начяла, на коих е основана стара повестност всех европейских народов», в брошурите по черковния въпрос, в «Българските хайдути», в статиите, поместени в «Дунавски лебед», «Бъдущност» и «Българска старина», Раковски засяга десетки проблеми, свързани с миналото на българския народ. Той проучва неговия произход, като подчертава славянския му характер. Нещо повече — Раковски приема, че българите представляват старото население на Балканите, дошло тук много преди гърците. Той разглежда характера на византийската държава, като отбелязва, че Византия и византийци не са равнозначни на Гърция и гърци. Той се спира и върху Крумовото законодателство, причините за упадъка на българската държава след Симеон и падането ѝ под византийска

власт, идването на княз Светослав в България като съюзник, освободител, а не като завоевател, ролята на Асеновци, отслабването на Втората българска държава, за да стигне до идването на турците на Балканския полуостров. Със симпатия той пише за богомилите, «от които води началото си днешната въведена в Европа религиозна реформа».

Особено внимание Раковски отделя на въпросите около падането на България под властта на настъпващите турци. Той приема, че българите се предали «под условие», като си запазили известни права. Докато се ползували от тези права, те били в помощ на Османската империя, която бележела успех след успех. Падането на балканските народи под турска власт е обяснено от Раковски с настъпилите несъгласия и вражди. С особена любов Раковски изследва появата и проявите на хайдутите — народни борци, защитници на народа срещу «губителите турци». Хайдутин — това не значи разбойник, а юнак — пише Раковски. Те са поддържали според него непрекъснатия политически живот на българина през цялото време на робството, те са били «наший знак политическаго ни живота, наша за свобода и независимост непрестанна борба». Те са дали своя принос в освобождението на Сърбия и Гърция, те са подпомагали настъпващите руски армии на юг от Дунава. Раковски разглежда феодалните размирици, настъпили в Османската империя в края на XVIII и началото на XIX в., участието на българите в тях. Ценни сведения той дава за дейността на своя вуйчо Георги Мамарчев, за ролята му по време на Руско-турската война през 1828 — 1829 г. и опитът му за вдигане на масово народно въстание. Ценни са наблюденията

на Раковски върху вътрешното състояние на Османската империя през XIX в. и положението на поробените християнски народи, ролята на Цариградската гръцка патриаршия и ролята ѝ в историята на българския народ под турска власт.

Историческите занимания на Раковски са подчинени на общата насока в неговата борба. Чрез посочване миналото на българския народ той желае да обоснове националноосвободителното движение, да въодушеви народа, да му вдъхне воля за борба и победа. В обясненията си той допуска известен идеализъм, не винаги се счита с историческата действителност, понякога обясненията му са произволни, в тях има грешки. Целта обаче е ясна — както при публицистиката му, и тук Раковски търси да подпомогне националното обособяване на българина, да издигне неговото самочувствие, да му посочи славното минало и така да направи по-реално, по-желано бъдещето, за което трябва да се бори. За да убеди сънародниците си, той привежда доказателство след доказателство. Преценявани от днешни позиции, аргументите му изглеждат често наивни, ненаучни. Резултатът обаче е винаги налице: Раковски намира път до сърцата на читателите си, вдъхновява ги, влива им увереност в бъдещето на българския народ. Същевременно той прави голяма крачка напред, във възгледите му има редица завети и идеи за осъществяване.

Интересни мисли оставя Раковски за историята като наука. Според него тя е най-полезна от всички науки, защото отразява миналия живот на всеки народ и като му дава възможност с безброй примери да види доброто и злото в делата на предците си, да извлече най-полезни поуки за настоящето

и бъдещето си, да му даде вярно и точно ръководство за постигане на по-съвършен обществен живот. За да може да изпълни тази си задача, историята трябва да се основава само на истината, без никакви предразсъдъци, суеверия и пристрастие, тя трябва да опише точно и искрено миналото. Само така тя ще стане истинска учителка на народите.

Разбиранията за историческа правда и точност при излагането на събитията Раковски придружава и с чувство за отговорност. Като има съзнание за значението на годините, в които живее и твори, сам участник в описваните събития, Раковски между другото се заема да напише своята автобиография, останала за съжаление недовършена. «Най-мъчно нещо на света за едного добросъвестнаго човка — пише там Раковски— е да говори сам за себе си, а още по-мъчно е да пиши сам делата си.» И все пак той се решава на това само за да може читателят да види как се възражда народната любов още от младост в сърцето на един човек. Защото иначе — извинява се Раковски — в автобиографията му няма да има някакви особени подвизи и случки, любовни и нежни приключения. Според него само службата към народа заслужава да се описва, защото «любовта кам отъчеството превъзходи сичките световни добрини и тя е най-утешителна мисъл за чъловека на тойзи свят».

Раковски познава склонността на всеки народ да идеализира своето минало. Затова полезна според него е не историята на всеки отделен народ, а общата история на човечеството — тя е, която дава възможност да се хвърли точен поглед в миналото с оглед вярното виждане в бъдещето. Дълг на учените е да поставят тази история на правилни начала, нещо,

което според Раковски не винаги е ставало. Историята на народите според него се характеризира с постоянни изменения, «вси световни работи са подложени на временно изменение». Като изучава тези изменения, историята помага за преодоляване на невежеството, за тръгване към възход. «Народ, кой не може да упознай себе си, нищо важно не можи никогда извърши.» Като проучва историческото си минало, всеки народ осъзнава причините за паденията и възхода в миналото, вижда по-ясно своето бъдеще.

Като оценява високо историческите познания за напредъка на народа, Раковски не само пише исторически трудове, а се заема и сам да преподава българска история. През зимата на 1864—1865 той организира специални курсове за студентите българчета, следващи в Медицинския институт в Букурещ. За тези курсове разказва един от участниците в тях — д-р Алекси Друмев. В свои спомени той пише: «Под вид на българска история (Раковски) им говореше за българските старини, за българските въстания, за хайдутите и пр., с една реч, учеше ги и внушаваше им патриотизъм». Лекциите продължават и през следващата зима на 1865—1866 г.

Във връзка с историческите занимания на Раковски е и дейността му, свързана със събирането и проучването на стари български монети. Те също са важно средство за възбуждане на патриотизма и самочувствието на българите. В «Няколко речи о Асеню първому. . .» Раковски дава описание на образите на десет български сребърни монети от XIII и XIV в. Обясненията са неиздържани от днешна гледна точка: те обаче са изиграли на времето своята

пропагандаторска роля пред българите, читатели на книгата му, възбудили са интерес към по-нататъшното събиране на стари български монети.

Все във връзка с интересите на Раковски към миналото на българския народ стоят и издирванията му в областта на етнографията и фолклора. Първо място тук заема интересът на Раковски към народните песни. Години наред той събира сам или чрез свои близки произведенията на народното творчество. В постоянна писмовна връзка със свои кореспонденти от различни краища на българските земи, той приканва да се издирват, записват и му се изпращат народни песни, предания, легенди, обичаи. Раковски е един от първите българи, който се опитва да даде някаква класификация на народните песни. Той познава значението им за проучване цялостната народна култура. В своя «Показалец» той изработва план за дейност в тази насока по време, когато в никоя страна около България няма подобно издание. Показалецът има значителна научна стойност и днес, а на времето е изиграл голяма роля за събуждане интерес у българите към фолклорните и етнографските въпроси.

Целта на Раковски и тук била да посочи чисто славянския произход на българския народ, неговата древност. Това той доказва чрез проследяване на различни обичаи, топонимика, вярвания. Във фолклора Раковски вижда ценна възможност за установяване на историческа документация, особено когато тя се съпоставя с писмени паметници. Несъмнени заслуги той има и за изучаване на правния фолклор, като в Показалеца си дава и редица правни оби-

чаи — с това той пръв сред южните славяни се занимава с тази област на фолклора.

Раковски изисква събраният етнографски материал да бъде записан точно и добросъвестно, неподправено. В писмата си до своите сътрудници той предупреждава: да не се внасят никакви поправки, никакви промени. Само тогава записът би имал действителна стойност.

Становища по езикови въпроси

Раковски се занимава и с въпросите на българ ското езикознание. Отишел в Одеса, той се запознава с някои проблеми на сравнителното езикознание, свързани със санскрит и праиндоевропейски. Недостатъчната му подготовка пречи да достигне до правилни заключения, той сам чувствува необходимостта от повече филологически познания, даже замисля да учи като слушател в някой университет (за следване Раковски се чувствува стар). Като приема, че Индия е първата люлка на човечеството и първи учител на целия свят, той свързва санскритския и зендския език с българския език. В «Кратское разсъждение. . .», в «Ключ българскаго язика» и в «Българска старина» той изтъква, че най-близък до древния санскритски език е българският. Следват учудващи обяснения, при които етимологическите закони се използуват от Раковски произволно, с оглед постигането на желания резултат. Така «санскрит» произлизал от «сам скрит» — «самий скритий», т. е. най-таен. Следват обяснения за редица санскритски думи, които намират обяснение, като се сравнят

български в тълкуването на Раковски. В тези обяснения липсва научен елемент. Те обаче са предизвикали на времето буен възторг сред младежта и са спомогнали за засилване интереса към проучване на родния език. Същевременно те са отговаряли на определени нужди, свързани с борбата против гръцкото културно влияние. Раковски съзнателно издига Индия за сметка на Гърция, той обяснява българския език като по-стар от гръцкия, произхождащ направо от санскритския. Гърция губи по този начин правото да посочва светлината на класическата си древност — според Раковски българският език е по-древен, а българите — автоктонни жители на Балканския полуостров, на който гърците дошли по-късно.

Трудовете на Раковски по езикови въпроси нямат научна стойност, но в тях има редица мисли, които и днес не са загубили стойността си. Интересни са например разсъжденията му, защо дотогава учените българи не са сполучили да намерят разрешение за създаване на общ български литературен език: свършили чужди училища, без да познават достатъчно старобългарския език, те не са обхождали цяла България и не познават различните диалекти. Далновидна предвидливост показва Раковски и когато аргументира необходимостта от основно познаване на различните диалекти при изграждането на общия книжовен език. «Каква книжнина можем разви, когато в 6 милиона народ се пишат два или три вида езика и един други се гонят, че това или онова било право? Всичко това може да ся избегне, ако наши учени съгласно от днес постъпят» — пише Раковски, когато аргументира необходимостта от внимателна

предварителна подготовка при въвеждането на общ книжовен български език.

Във връзка с езиковите виждания на Раковски стоят и възгледите му за характера на съвременния литературен език и правопис. Убеден, че старобългарският език представлява истинският стар славянски, той иска да върне книжовния език към стария говор. Раковски сочи подобни случаи в други народи и смята, че българите биха постъпили по-правилно, ако наместо да измислят тепърва правила в книжовния език, се опитат да възвърнат «живое наречие към негова първообразна и чиста форма, към старобългарски език». Раковски се обявява специално против членуването, което смята, че не е славянска черта, а се е вмъкнало под гръцко влияние.

Езикът на Раковски предизвиква редица критични бележки. Така например, получил «Българска дневница», Никола Тъпчилещов пише от Цариград: «Език в Дневницата да побългарите повечко, пък и членовити да употребити, за да проумява и по-простий народ.» Сава Филаретов споделя по същия повод: «Само язикът Ви малко пъстър.» Като мислят, че своеобразният език в «Българска дневница» се дължи на Д. Медакович, букурещките спомоществователи го молят да списва вестника на «един побългарски, или по-добре да кажем, същ български език». Въпреки тези бележки Раковски твърдо държи на своето становище и до края на живота си пише съобразно със собствените си разбирания за български книжовен език.

РАКОВСКИ В ПАМЕТТА НА ПОТОМСТВОТО

Животът и делото на Раковски будят и днес почит и уважение. Упоритият труд на много историци, литератори, езиковеди, фолклористи, педагози изясни редица страни от неговата кипяща дейност, от разностранните занимания в различни области, в които като пионер пръв сред българите проправя път за следващите дейци в политическия, културния и икономическия живот на народа. Новите документи, които излизат от прашните архиви, добавят непознати подробности за образа на великия български възрожденец, засилват чертите на неговия характер, на неговата дейност, на творчеството му.

Почти три десетилетия животът на българския народ е неразривно свързан с Раковски. Като се почне от четиридесетте години на миналия век и се стигне до смъртта му през 1867 г., почти няма събитие в живота на българите, в което той да не взима участие или да не го е засегнал устно или писмено в книгите и статиите си. Борбите на българите през тези решителни тридесет години се пречупват като във фокус в личността на Раковски, той откликва на всяка народна нужда и болка.

Смел и решителен, прям в думите и делата си, далеч от всяко притворство, Раковски обладава железен характер. Изживял много страдания, години наред лежал в тъмните турски затвори, гонен, преследван, постоянно в движение, той никога не унива, не скланя глава. С несломимата си вяра в силите на народа, в светлото му бъдеще, той поддържа духа на сънародниците си, вдъхва им решимост, сочи им бъдещето, което може да бъде осигурено с общи усилия.

Опознал в най-големи подробности живота на народа си, той вижда тежкото му положение, от което има само един изход: революцията. За Раковски е ясно, че в Османската империя нещата не могат да се поправят. Феодално-спахийското иго, съчетано с опасността от погърчване, налага смело поемане на пътя към политическата независимост. Свободата при съществуващите условия може да се постигне чрез въоръжена борба. Друг път не съществува.

За да се увенчае с успех, борбата изисква цялостно сбхващане и организиране на народа. Раковски пръв разбира несбходимостта от предварителна организация, предпоставка за довеждането на революцията до желания край. Несбходими са и добре подготвени въоръжени части, снабдени с всичко нужно за водене на сражения срещу турската армия, водени от подготвени във военно отношение лица.

В постигането на свсбодата е заинтересуван целият български народ. Само богатите чорбаджии, верни турски слуги, не желаят слагането край на османското иго — интересите им са неразривно свързани с феодалната турска държава. С политиката си те са чужди на своя народ, вредят на освободителното

му дело. Раковски ги разобличава безпощадно и ги изключва от редиците на сънародниците си.

Същата роля на крепители на турската власт изпълняват и фанариотите, служители на Цариградската гръцка патриаршия. Техните действия създават и друга, още по-голяма опасност за българския народ — със своята «мегали идея» те целят асимилирането на българите, превръщането им в елини. Затова той води безкомпромисна борба против тях.

Раковски се стреми към изграждането на независима българска черква. Без да е религиозен — сам той пише, че не е «суеверец», — като отчита ролята и значението на черквата при условията на Османската империя, Раковски се бори за черковна самостоятелност като предпоставка за запазване народностната самобитност на българите. За него черквата представлява важен политически институт. Все в защита целостта на българския народ Раковски се бори решително и против всяка друга верска опасност — католицизма, протестантството и т. н.

Раковски има ясно и определено съзнание за важността на просветата за българския народ. Чрез издигане културното равнище на неговите сънародници може да се проясни и тяхното съзнание, да порасне самочувствието им, да се улесни революционният процес. Ето защо Раковски заляга за отваряне на училища, за подготвяне на добри учители, за подобряване на учебните програми. Училището за него също представлява една от важните предпоставки за народностното осъзнаване на българите.

Важно значение в това отношение има и периодичният печат. През целия си живот Раковски не спира усилията си да издава български вестници, които

със силата на печатното слово да свестяват, да будят, да просвещават, да сочат пътя и задачите на българите. Вестниците на Раковски носят нов, непознат дотогава журналистически заряд. Те се пишат живо, засягат най-актуални въпроси, борят се решително с всичко, което застрашава интересите на българския народ. И днес те са достоверен и красноречив документ за една епоха на възмъжаване. С издаването на «Дунавски лебед» и на френски език Раковски слага началото на умело водена пропаганда зад граница в интерес на българския народ.

Живял във всички балкански страни, пътувал из Русия, Франция, Австрия, Раковски влиза в съприкосновение с много чужденци. Той поддържа близки връзки с ръководни държавни дейци, с изтъкнати представители на научния и културния живот в редица държави. С интелекта си, със знанията и темперамента си той представлява достойно поробената родина. Него го смятат неофициален български представител, търсят го, ценят го. От своя страна Раковски използува всичките си познанства, за да служи по-добре на интересите на народа си.

Разбрал егоистичната игра на европейските сили, Раковски съзнава пръв, че за успешна борба против Османската империя е необходимо обединяване силите на всички поробени балкански народи. За осъществяване на съюза на балканските християнски страни Раковски полага постоянни и искрени усилия. С цялата своя дейност в тази насока той израства като истински деец от общобалкански мащаб.

Сблъскал се с егоизма на управляващите, Раковски мени посоката на усилията си, възлага упованията последователно върху Сърбия, Гърция, Румъ-

ния. Накрай той разбира, че българският народ не може да разчита на никого освен на собствените си сили. Поради това е необходимо да се осигури единен център, който да поеме ръководството на цялостната борба на българския народ. Тази борба трябва да почне след навлизането на добре въоръжени чети, които имат за задача за вдигнат народа на въстание. Във връзка с предстоящите усилия Раковски пръв разработва цял ред изисквания на военната тактика и стратегия, грижи се за подготовката на въоръжените сили на българския народ — българските чети, за тяхното снабдяване с всичко необходимо за водене на бой срещу силите на Османската империя.

Раковски гради надеждите си за успех на въстанието върху масовото участие на народа. Най-многобройна част сред него са селяните. Те според българския родолюбец представляват движещата сила на българската революция.

Раковски се гордее, че сред българския народ няма наследствени титли, няма привилегии. Според него напредъкът на един народ може да се гради само върху принципите на равенството и свободата.

Всички тези възгледи представят Раковски като изграден революционер-демократ. С дейността си той се явява като основоположник на българското националноревюлюционно демократично движение.

Раковски развива и значителна научна дейност. Засягаща широк кръг от въпроси, тя обхваща области, които е трудно да бъдат обединени в едно: история, литература, езикознание, фолклор, нумизматика, етнография. Ако прибавим към тях и поетичното, и писателското дело на големия наш революционер, ще получим известна представа за неговите разностранни интереси.

Спадащо към различни области на знанието, всъщност цялото творчество на Раковски е обединено от една мисъл, от едно желание: постигане освобождението на българския народ. Всичко в действията на Раковски е подчинено на основната задача: да се подготви българинът за борба против чуждото потисничество, да израсне в очите си, да стане съзнателен борец за свобода. Не случайно навсякъде Раковски пише «Българин» с главно Б.

Фанатично влюбен в родината, Раковски живее само с мисълта за народа си. Прекарал почти цял живот сред чужденци,той гори с мисълта за родния си български народ. Като завет звучат писаните от него редове: «Аз съм всякоги бил българин и ще бъда не само до гроб такъв, но еще и после смъртта ще оставя завещание и прах ми да ся не смеси с друга народност!»

Такъв остава в паметта на потомството Раковски: страстен будител, смел воин, на пост срещу всички неприятели на своя народ, горещ родолюбец, повел след себе си цяло поколение народни борци. С кипящата си дейност той подготвя пътя на Каравелов, Левски, Ботев, на Априлското въстание, на свободата, дошла десет години само след неговата смърт. И както писа народният поет Иван Вазов:

Ти умря. И пътят към гроба ти ням
обрасъл е вече със бурен голям,
и прахът ти гние без сълзи набожни.
Не зарасна само, герою тревожни,
проломът широкий, който ти тогаз
в бъдещето тъмно отвори за нас!

———

БИБЛИОГРАФИЯ

За Раковски съществува огромна литература. Значителна част от нея е вече остаряла. Тук посочвам някои от най-новите и основни издания, появили се през последните двадесет години. Чрез тях любознателният читател може да стигне до хиляди други книги и статии, посветени на живота и делото на Г. С. Раковски.

Архив на Г. С. Раковски. Т.I—IV.С., БАН, 1952—1969. Т. I. Съставил и подготвил за печат Г. Димов. 1952. VIII, 642 с.; Т. II. Писма до Раковски, 1841-1860. С обяснителни бележки и под ред. на Никола Трайков. Подготвил за печат Веселин Трайков. 1957. 916 с.; Т.III.Писма до Раковски, 1861. Под ред. на Никола Трайков. Подготвил за печат и с обяснителни бележки Веселин Трайков. 1966.962 с.; Т.IV. Писма до Раковски, 1862—1867. Подготвил за печат и с обяснителни бележки Веселин Трайков. 1969. 474 с.

Г. С. Раковски. Българийо, майко мила (Избрани съчинения). Подбор и редакция Г. Боршуков, С., Бълг. писател, 1967.676 с.

Георги Стойков Раковски. Възгледи, дейност и живот. Т. I—II. С., БАН, 1964—1968. Т. I. Изследвания. 1964. 440 с. Студии от Д. Косев, Ж.Натан, Ив.Унджиев,

Н. Гацов, Г. Боршуков, Ан. Цветков, Ж. Атанасов, Хр. Христов, Хр. Вакарелски, Т. Герасимов, И. М. Шептунов, П. Т. Цончев, Н. Трайков, К. Милутинович, Дж. Игнятович, К. М. Куев. Т. II. Документални материали, 1968. 528 с. Публикации, подготвени от Вес. Трайков, К. Косев, Дж. Игнятович, Н. Г. Попов, Ник. Жечев и Й. Митев.

М. Арнаудов. Георги Стойков Раковски. Живот — Дело — Идеи. С., 1922. 3. изд. Наука и изкуство, 1969. 310 с.

Хр. Христов. Георги Раковски и българската национална революция. — Истор. преглед, 1968, кн. 1, с. 48—67.

Ал. Бурмов. Към революционната дейност на Г. С. Раковски през 1856—1857. — Известия на Бълг. историческо д-во, кн. 27. С., 1970. с. 65—82.

П. Динеков. Раковски и поемата «Горски пътник» — В кн. му: Възрожденски писатели. С., Наука и изкуство, 1964. с. 94—108.

Ник. Кондарев. За идеологията на Георги Раковски. — Филос. мисъл, 1959, кн. 3, с. 98—113.

К. И. Горов. Икономически възгледи на Г. С. Раковски. С., Наука и изкуство, 1962. 186 с.

Г. Боршуков. Журналистиката на Г. С. Раковски. I. Първи опити на Раковски като журналист и публицист до края на вестник «Българска дневница». — Годишник на Соф. ун-т, Филолог. фак., т. 57, кн. 1. С., 1963. с. 203—338.

Кр. Генов. Отгласи от романтичния свят на Раковски в поезията на Хр. Ботев. — В кн. му: От Паисия до Ботев. С., Наука и изкуство, 1967 284—318, с.

Г. Димов. Литературното дело на Г. С. Раковски. — Известия на Института за бълг. литература при БАН, кн. 8. С., 1959, 161—256. с.

Йоно Митев. Георги Раковски и емигрирането на българи в Русия през 1861 г. — Военно-исторически сборник, 1970, кн. 3, с. 3—23.

О. Маждракова-Чавдарова. Национално-освободителното и революционното движение в Европа през погледа на Г. С. Раковски според «Дунавски лебед» (1860—1861). — Истор. преглед, 1970, кн. 3, с. 72—88.

Зл. Златев. Георги Раковски — военно-революционни възгледи и дейност. — Военно-исторически сборник, 1956, кн. 3, с. 3—39.

Константин Велики. Браилските бунтове 1841—1843. С., БАН, 1968. 336 с.

С. И. Сідельников. Болгарський революціонер Георгий Раковський. Харків, 1959, 174 с.

Напоследък Народната библиотека «Кирил и Методий» издаде в два тома вестниците на Раковски. Във фототипно издание излязоха: «Дунавски лебед», «Бълг. дневница», «Бъдущност» и «Бранител».

СЪДЪРЖАНИЕ

I. ЖИЗНЕН ПЪТ НА Г. С. РАКОВСКИ

ОФОРМЯНЕ НА БЪДЕЩИЯ РЕВОЛЮЦИОНЕР

Османската империя през първата половина на XIX в. Обстановка в родния Котел — с. 6; Родът на Раковски. Детски и ученически години — с. 9; Първи крачки по пътя на революционната борба. Браилски бунт — с. 15; Каляване в турските затвори — с. 21; На свобода, в служба на българския народ — с. 24; Кримската война. С чета из Балкана — с. 27.

ЕМИГРАНТ ДО ЖИВОТ

В Нови Сад. «Българска дневница», «Горски пътник» — с. 31; В Галац. На руска земя — с. 36; В Белград. «Дунавски лебед» — с. 41; Революционна ситуация в България и на Балканите. Българска легия — с. 48; Прехвърляне на руско оръжие през Румъния в Сърбия. Дипломатическа мисия в Атина. Раковски и сръбската политика — с. 56; В Букурещ. Раковски и княз Куза. «Бъдущност» и «Бранител» — с. 61; Последни години. Свалянето на княз Куза. Българските чети. Болест и смърт — с. 68.

II. ЛИЧНОСТ. ДЕЙНОСТ. ТВОРЧЕСТВО

ХАРАКТЕР. ЛЮБОВ КЪМ ОТЕЧЕСТВОТО — с. 77

РАКОВСКИ — ОСНОВОПОЛОЖНИК НА БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНОРЕВОЛЮЦИОННО ДВИЖЕНИЕ

Вяра в силите на народа. Роля и подготовка на четите — с. 80; Против чорбаджийството, против привилегиите — с. 86; Раковски като политик — с. 88; Отношение към балканските народи — с. 90; Политика към западните сили. Русия — покровител на българския народ — с. 95; Раковски и славяните. Отношение към националноосвободителното движение на други народи — с. 100.

ДЕЙНОСТ НА РАКОВСКИ В ДРУГИ ОБЛАСТИ НА ОБЩЕСТВЕНИЯ И КУЛТУРЕН ЖИВОТ

Борба за черковна независимост, против опитите за асимилиране на части от българския народ — с. 104; Раковски като публицист — с. 117; Радетел за българска просвета — с. 124; Икономически виждания — с. 129; Раковски — поет и писател — с. 134; Българската история — извор за патриотично възпитание. Етнографски и фолклорни въпроси — с. 139; Становища по езикови въпроси — с. 147

РАКОВСКИ В ПАМЕТТА НА ПОТОМСТВОТО — БИБЛИОГРАФИЯ — с. 156

шб № 247/972

ВЕСЕЛИН ТРАЙКОВ
ГЕОРГИ С. РАКОВСКИ

Редактор Иван Сестримски
Художник Жеко Алексиев
Худ. редактор Елена Маринчева
Техн. редактор Лиляна Диева
Коректор Елена Баланска

●

Формат 32/71/100; тираж 5100 екз.;
печатни коли 10,25; издателски коли 6,10.;
л. г.VI /32; изд. №3211; поръчка №121/1971г.
на издателство «Български писател»;
дадена за набор на 27. II. 1971г.;
излиза от печат на 30. IV. 1971г.;
цена 0,86 лева

●

ДПК «Димитър Благоев» — София